

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 35
(19566)

2022 чылдың
май 18
среда

Хүннүң үнери — 02:44
Ажары — 20:39
Хүн дурту — 17:55

Садар өртээ хостуг 12+

/ Чаа техника.

\ Материалды 3-кү арындан номчуур.

Аныяк чурукчуларга бурунгаар базымнар

Май 12-ниң хүнүнде Чурукчулар бажыңыга Россияның Чурукчулар эвилелиниң Тывада салбырының «2021 чылдың эң-не тергийн ажылы» деп делгелге-мөөрейи болуп эрткен.

\ 7-ги арында

Уттундурбас мөңгө чылдар

Кызылдың төөгүлүг 2 дугаар школазы. 1958 чыл. Ынчан республиканың школаларының 7-ги класстарын тергийн дооскан өөреникчилерин шилээш, ол чылын сентябрь 1-де өөредип кириген.

\ 8-9-ку арындарда

11,3

муң өг-бүле бо чылын "Улусчу картофель" губернатор төлевилели-биле 300 тонна картофель үрезинин алыр

Сергей БЕЛОУСОВ: «Маадырларывыска бүзүрөп, идегеп турар бис»

Афган дайынының киржикчизи, Тывада ОНФ-тиң баштаар чериниң бир удуртукчузу, башкы Сергей Белоусов бо хүннерде Украинада чоруп турар тускай операцияга хамаарышкан бодунуң бодадын илереткен:

«Украинада бажын көдүрүп келген нацизмни узуткаар болгаш ол күрүнениң дайынчаа чорудар харык-шинээн чок болдурары-биле, бистиң чуртувустуң чорудуп турар тускай операциязы уламчылап турар. Донбасста чурттап турар чонувусту камгалаары-биле, ук операцияны боттандыраары эргежок чугула турган, чүге дизе олар хей-хей чылдарның дургузунда Киевтиң эрге-чагыргазының талазындан дорамчылаашкынга таваржып, амы-тынындан чарлып турганнар. Тускай шериг операциязын чорударының дугайында белен эвес, ынчалза-жок эргежок чугула шиитпирни бистиң күрүнениң Баштыңы хүлээп алган болгай. Бистиң шериглеривис чуртувустуң кырынга диргелип келген айыыл-халапты чайладып шыдаан деп бөгүн бүзүрелдиг чугаалап болур бис.

Эргим маадырларывыс, чуртувустуң хамаатылары, бис, кижилерүзү силерге бүзүрөп, идегеп турар бис! Бодуңарны камнанып, төрөөн чуртуңарже тирилелгелиг чанып келиңер!»

Чингиз Алиев: «Хейлең чону – чоорган!»

Чоокта чаа Тываның социал четкилеринге даштыкы журналистерниң Тывада чоруп турарының дугайында медээ тарай берген. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаты, билдингир спортчу, тренер башкы Чингиз Алиев аңаа хамаарыштыр бодунуң бодадын илереткен:

– Эрткен неделяда бистиң Тывада америк журналистер чедип келген дээрзин социал четкилерден билип алдым. Оларның маңаа келген сорулгазын догааштырган-даа ажыы чок боор – алды органы, беш мегени ажыглап, канчап-чооп тургаш, улустан сөс үндүрүп алыры, а ооң соонда ону украин черде нацизмниң идеяларын өстүрүп тараан АКШ-тың чагыы эзугаар бүгү

ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨПТЕН ДЕТИМЧЕ

«Тыва – дириг езу-чаңчылдар чери» деп бир дугаар турисчи шуулганның байырлыг ажыдышкыны май 16-да «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплекске болуп эрткен. Шуулганның ажылынга Белоруссиядан база кожа Моолдан туризм адырының төлээлериниң киржи келгени, ук хемчегни чурттар аразының деңгелинче кириген.

Шуулганның ажылының кол угланышкыны Тывага туризм сайзырадырының чаа аргаларын дилеп тывары. Ылаңгыя делегей бо үеде тургустунуп келген байдал-биле холбаштыр, Россияның күрүне чергелиг сонургалдарының Чөөн чүкче угланы бергени, Тывага туризм сайзырадырынга чаа оруктарны ажыдып болур – Тываның ээлеп турар географтыг туружу Азия чурттары-биле харылзаа тударынга онза таарымчалыг. Оон аңгыда, шуулган үезинде туризмге хамаарышкан хоол-лужудулганы чаарттыры, ук угланышкынга деткимчениң кандыг хевирлерин ажыглап болурун чугаалашкан.

Тываның Чазаның чалааны-биле алырга, аалчыларга хүндүлээчел, экииргек чорук үлетпүрүнүң ниити национал эвилелиниң президентизи, Күрүне Думазының туризм талазы-биле комитетиниң

Тывага туризм хөгжүдөрүниң айтырыглары

/ Шуулганның киржикчилери.

даргазының чөвүлекчизи, РФ-тиң Туризм талазы-биле федералдыг агентилелиниң чанында хей-ниити чөвүлелиниң кижигүнү Алексей Волков шуулганның организаачыларының база башкарыкчыларының бирээзи болуп, ажылга киришкен. Туризм адырында федералдыг деңгелде грантылар ойнадыр комиссияларның кижигүнү болуп турар А. Волковтуң шуулган ажылынга киришкени, сайга-

рып чугаалашкан идеялар, төлевилелдерниң дараазында деткимче алырынга салдар чедирип болур.

Туризм айтырыглары хууда сайгарылга ажылы-биле сырый харылзаалыг болганындан Тывада сайгарлыкчы чоруктуң неделязының эгезин шуулган үезинде ажитканы улуг утка-шынарлыг болган.

Ооң-биле кады бир улуг болушкун – Аалчыларга хүндүлээчел, экииргек чорук

үлетпүрүнүң ниити национал эвилели биле «ТР-ниң туризм талазы-биле медээлер төвү» КАА болгаш төлевилелдер эгелекчилериниң аразынга Дугуржулгага ат салганы болган.

Шуулганның ажылы мооң-биле кызыгаарлаттынмас, Тывага туризм сайзырадырының ажылы ам-даа шапкынчыыры чугаажок.

/ Бистиң корр.
М. КЫРГЫСТЫҢ
тырттырган чуруу.

/ ТААРЫМЧАЛЫГ ХООРАЙ ХҮРЭЭЛЕҢИ /

Баш бурунгаар түңнелдер

Тываның Чазаның Аппарат хуралында хей-ниити девискээрлерин чаагайжыдар күрүне программаның кириген төлевилелдериниң бадылаашкынының баш бурунгаар түңнелдерин чугаалашкан.

Чаагайжыдылга программаның республикадан кирген төлевилелдерниң чаңгызы-даа ам бодунда чогуур уjurлуг санны албаан. Май 15-тиң көргүзүү-биле, чаагайжыдылга төлевилелдери дээш республикадан 8,5 муң кижилер соңгаан, негелде езугаар алып уjurлуг санның дөрттүң бир кезээден эвээш болган.

Үш кожуун бадылаашкын саны-биле негелдеге чоокшулап олурар, ол дээрже Барыын-Хемчик – 72,5 хуу, Би-Хем – 54,6 хуу база Өвүр кожуун – 52,6 хуу. Арткан кожууннар чаагайжыдылга программаның кирбейн барып болур. Ылаңгыя найысылал Кызыл хоорай, Кызыл болгаш Таңды кожууннар хамааржыр.

Аңаа холбаштыр Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чаагайжыдылга объектилерин шилип алырынга республиканың чурттакчыларының идепкейлиг киржилгезин хандыраары негээн. Гаджеттерге онлайн-бадылаашкын чоруда-

делегейге нүгүлдөп, карартыры болур.

Чүге Тываны оларның сонуургай бергени база билдингир херек – канчаарга-даа, Россияның камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң төрөөн чурту-ла болгай.

Бо болушкунуң өске талазы база бар. Америк суртаалчыларның маңаа келгенине республиканың бөдүүн чурттакчылары таарзынмаан сеткилин илереткен. Аалчыларга эвилең-ээлдек болгаш хүндүлээчел мээң чаңгыс чер-чурттугларым барыын чурттарның непередиң тарадып турары хоп-нүгүлүн шиитпирли-биле үзе шаварынга, аңаа удур туржурунга беленин көргүскеннер. Берге үелерде бистиң чонувус аразында чаңгыс аай демниг, тудуш харылзаалыг дээрзиниң херечизи болдум. Хейү – хейлең, чону – чоорган!

Чергелешкек импорт дугайында тайылбыр

Садыг-бүдүрүлгө Палатазының даргазы Аяс Монге бо хүннерде бараан саарылгазында байдалга хамаарыштыр немелде тайылбырны берген:

Эргим эш-өөр, барааннарның чергелешкек импорт ажылының уjur-утказын, механизмин тайылбырлаксай-дыр мен. Бо чылдың май 6-да Россияның

Үлетпүр яамызының дужаалы үнгөн, ында чергелешкек импортка кириштирер барааннарның даңзын кириген. Ынаар үлетпүрге-даа, хереклекчилерге-даа эргежок чугула барааннарның 50 бөлүүн кириген, ол кириерде, тодаргай брендилерни-даа, тодаргай барааннарның бүдүн-бүдүн аймактарын-даа айыткан, чижээлээрге, автомобильдер, техника, косметика болгаш өске-даа хевирлер. Ол дээрже өттүндүр, хоол-галап кылган продукцияның садыг-саарылгазы эвес дээрзин, бирээде, чугулаап демдеглексей-дир мен. Ozon болгаш Wildberries дээн чижектиг садыг-саарылга шөлдери садыгжыларга барааннарны садып-саарырга чөпшээрел документилер турар уjurлуг

дээрзин дыңнаткан. Угаан-медерел өнчүзүнүң ээлеринден хомудал кирер болза, садыгжылар боттарының барааны ылап шын, бот-тускайлаң дээрзин шынзыдып, бадыткаар уjurлуг. Бир эвес барааннарның ылап шын, бот-тускайлаң болуп турары бадыткааттын-маан болза, хоолгалап кылган бараан аймаан садып-саарырын болдурбазы-биле, ону уштуп кааптар уjurлуг. Ийде, чергелешкек импортту хөлегеден үндүрүптөргө, чурт иштинде саарылгада чоруп турар барааннарның, ооң иштинде бирги хереклеелдиг барааннарның саны, хей янзылыгы көвүдээр, өртектерниң быжыгып доктаарынга эки салдарны чедирер, чаа ажыл-чын олуттарны тургузар.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Көдээ ажил-агый техникаларын чаарткан

/ Чаа техника.

Чоокку чылдарда Россияның Чазаа көдээ ажил-агый адырынче кол күжөннишкенин угландырып, ылаңгыя арат-фермер ажил-агыйларынга улуг деткимчени көргүзүп эгелээн.

Бо хүннерде республиканың Көдээ ажил-агый яамызы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле көдээ ажил-агый техникаларын саткаш, кожууннарже тарадып эгелээн. Владислав Ховалыг чаа келген машина-техниканы хынап көргөш, чедишкенин көдээ ажил-агыйларже хуваап чорударын дааскан. Чаа машина-техниканы көдээ ажил-агыйларның канчаар ажыглаанын күзүн түңнээр.

Часкы тарылга ажилдарынга ажыглаар кылдыр үрезин чажар сеялкалар, хөрзүн аңдарар база картофель олуртур дериг-херек-

селдер болгаш комбайннар саттыгган. Ниитизи-биле

27 янзы көдээ ажил-агый техниказы келген

Чаа техниканы кожууннарга дамчыткан, чоокку хүннерде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге арендага үлөп бээр. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Би-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл база Эрзин кожууннарның көдээ ажил-агыйлары удавас чаа техниканы ажыглап эгелээр.

Владислав Ховалыг Көдээ ажил-агый яамызынга, часкы тарылга ажилдары

» Бо чылын республиканың көдээ ажил-агыйлары тараа болгаш мал чеди тарыыр шөлдерни 10 хуу улгаттырар сорулганы салган. Ол дээрже 56 муң ажыг гектар тарылга шөлдеридир. Ооң кадында тарылга культураларын 34 хуу, мал чедин 61 хуу, арткан шөлдер ногаа культуралары болгаш картофель-биле тарыттыгган турар уjurлуг.

кидин түлүк чоруп турар үеде, техника дамчыдар ажылды саадатпазын сагындырган.

Көдээ ажил-агый яамызы чаа машина-техниканың ажыглаттынып турарының хыналдазын чорудар дээрзин Чазак Даргазының Көдээ ажил-агый адырын харылап турар оралакчызы Уран-оол Ондар демдеглээн. Үндүрген түңнелдерни өөренип көргөш, чаа техниканы дүжүт ажаалдазынга ажыглаар үеде канчаар хуваарын шиитпирлээр.

Бо чылын республиканың көдээ ажил-агыйлары тараа болгаш мал чеди тарыыр шөлдерни 10 хуу улгаттырар сорулганы салган. Ол дээрже 56 муң ажыг гектар тарылга шөлдеридир. Ооң кадында тарылга шөлдеринге тараа культураларын 34 хуу, мал чедин 61 хуу, арткан шөлдер ногаа культуралары болгаш картофель-биле тарыттыгган турар уjurлуг.

«АГРОТУРИЗМ»

Көдээ ишчилерге мөөрей

РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызы көдээ туризмни сайзырадыр сорулга-биле арат-фермер ажил-агыйларынга «Агротуризм» федералдыг мөөрейни чарлаан. Тываның көдээ ишчилерин база ол федералдыг мөөрейге киржирин сүмелеп турар.

Көдээ туризмни сайзырадыр мөөрейге киржир чагыгны май 16-дан 20-ге чедир хүлээр. Күрүнеден деткимче алыр мөөрейге республиканың арат-фермер ажил-агыйлары, көдээ сайгарлыкчылар киржип болур.

Мөөрей киржикчизинин бодунуң төлөвилелинге кириген акша-хөреңгизинин хемчээлинден күрүне деткимчезинин түңү хамааржыр, 3-тен 10 миллион чедир рубль болур. Грантының эң-не улуг түңүн 10 хуудан эвээш эвес акша-хөреңги салган хуу сайгарлыкчылар ап болур.

Төлөвилелдер туристер хаара тудар объектилер тургузарынче, турисчи дериг-херекселдер эптеп кылырынче азы садып алырынче, девискээрлер чаагайжыдарынче дээш өске-даа сорулгалыг ажилдарже угланган турар уjurлуг. Турисчи бизнеси ажилдап турар хуу сайгарлыкчылар ажил-агыйын ам-даа улгаттырып алыр аргалыг.

Россияга 2022 чылда көдээ туризмни сайзырадыр 50 төлөвилелди шилирин планнат турар. 2023 чылда РФ-тиң Көдээ ажил-агыйы ооң акшаландырышкынын 500 миллион чедир өстүрерин көрүп турар.

Мөөрейге киржир айтырыглар бар болза, Тыва Республиканың көдээ ажил-агый кооперативтери болгаш фермер ажил-агыйын сайзырадыр фондунуң 2-62-22 дугаарлыг телефонунче долгаар.

/ «УЛУСЧУ КАРТОФЕЛЬ» ГУБЕРНАТОР ТӨЛӨВИЛЕЛИ /

11 муң өг-бүлө картофель үрезинин алыр

Бо хүннерде «Улусчу картофель» губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге картофель үрезинерин үлөп эгелээн. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дыңнадып турары-биле алырга, социал деткимчени орулгазы эвээш 11,3 муң өг-бүлө алыр. Ниитизи-биле 300 тонна картофельди үлээри планнаттыгган. Картофель

үрезинерин Кемерово болгаш Минусинскиниң көдээ ажил-агыйларындан, тус черниң арат-фермер ажил-агыйларындан эккээр.

Өг-бүлө бүрүзүнге 25 кг картофель болгаш 500 грамм ногаа үрезинерин бээр көрдүнгөн. Бир эвес өг-бүлөдө үштен хөй ажы-төл бар болза, оларның үлүү 50 кил картофель болур. Эрткен

чылдарның дуржулгазы-биле алырга, күзүн 100 килден эвээш эвес дүжүт ажаап алырынга бир өг-бүлөгө 25 кил картофель чедер болуп турар. А чартык кил ногаа үрезининден 100 кил ажыг ногаа ажаап алыр магадылал бар.

Эрткен чылын эки дүжүт алган өг-бүлелер бо чылын боттары үрезин-биле хандырттынып шыдаптар болганындан социал деткимче алыр

өг-бүлелерниң саны кызырлып эгелээн. Эрткен чылын картофель үрезинин садып алырынга чазак-чагырга бюджеттен 9 млн. рубль үндүрүп турган болза, бо чылын оон 1 млн. рубль эвээшти чарыгдап турар.

Чүгле эки дүжүт алганындан бюджет чарыгдалы кызырлып турар эвес, дуза көргүзөр деткикчилерин хаара тудары база бюджетке камналгалыг болуп турар. Чижээлээр, бо чылын «Улусчу картофель» төлөвилелге депутаттар,

хуу сайгарлыкчылар идепкейлиг каттыжып, 940 өг-бүлөгө үрезин-биле дузалаан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг кожуун чагырыкчыларынга «Улусчу картофель» төлөвилелдин киржикчилерин эки хайгаараарын дааскан. Өг-бүлелеринин огороду болгаш бажың чанының участоктарының бар-чогуң четчелеп, кымга тускай чер аңгылап бээр дээн чижектиг өске-даа таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр уjurлуг.

/Тываның Чазаның парлалга албаны.

ТААРЫМЧАЛЫГ ХООРАЙ ХҮРЭЭЛЕЦИН ХЕВИРЛЭЭРИ

Ыраккы кожууннарның
чаагайжыдылгазы

Бо хүннерде республиканың хоорай, суурларында «Таарымчалыг хоорай хүрээлецин хевирлээри» деп федералдыг төлевилелдиң онлайн-бадылаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Солуннуң мурнунда үндүрүлгелеринде идепкейлиг киржип турар кожууннарны чырыткан бис. Бо удаада ыраккы кожууннарның чурттакчы чону бадылаашкыга кайы хире киржип турарын za.gorodsreda.ru айтыгже киргеш, сонугарп көрээлиңер.

Мөңгүн-Тайга кожуундан 3 төлевилел киржип турар. Үжелдирзи кожуун төвү Мугур-Аксы суурну чаагайжыдарынче көрдүңер. Кожууннуң бичии сумуларында чаартыптар, чаагайжыдыптар черлер чок болган хире. Мугур-Аксы суурда Саны-Шири кудумчузунда, кожуун чагыргазындан ырак эвес девискээрге массалыг хемчеглер эрттирген, брусчатка-биле шыпкан шөл түрзүн дээш бо хүнде 93 кижиге бадылаан.

Дараазында күш-культура болгаш спортка хандыкшылдыг аныяктарга Аэропортная кудумчузунда спортчу шөлдү кылыры көрдүңер. Аңаа элээдилерге биче футбол, хол бөмбүү, баскетбол ойнаар шөлдөр, бичии чаштарга чайганыштар, ойнаар шөлчүгештер турар. Ол дээш 39 кижиге үнүн берген. Массалыг хемчеглер эрттирген шөл орнунга, аныяктар болгаш элээдилерни спортка хандыкшыдар спорт шөлү херек-даа ышкыш.

А эң-не хөй сан Кошкар-оол кудумчузунда стадионнуң чаагайжыдылгазы дээш — 164 үн. Улуг маргылдаалар, хүрештер эрттиреринге хөй чон чыгыр стадион черле херек, ажыктыг.

Дараазында Тере-Хөл кожуун. База-ла кожуун төвүнге хамаар-

жыр ийи төлевилел бар, бирээзи — Кунгуртуг суурга хүрээ, ийи дугаары эрик кыдыын чаагайжыдары.

Ыдыктыг хүрээнің девискээринче кирерде, П хевирлиг «Тории» хаалганы тургузар, долгандыр бедик демир херимнер, узун сандайлар тургускаш, ол черни ногаанчыткаш, чырыдар. Кирер оруун дургаар плиткалааш, чечектерлиг чалдар, чайгы беседка база долгандыр кажалаан бок хааржактарын тургузар. Бо хүнде мөңгүн-тайгажылардан 18 кижиге ыдыктыг хүрээ тудуу дээш бадылаан.

Ийи дугаар төлевилелде эрик кыдыын херимнээш, камгалал чаактар кылгаш, черин плиткалааш, дургаар чырыдып каар. Ол ышкыш чурттакчы чонга суг кыдыынга агаарлап дыштанырынга таарымчалыг узун сандайлар база турар. Эрик кыдыынның чаагайжыдылгазы дээш 19-ла кижиге үнүн берген.

Чедери берге ырак кожууннарывыс база чаарттынын, хөгжүзүн дээр болзувусса, тус черниң чурттакчылары ам-даа идепкейин көргүзөр болза экидир. Ынчангаш интернет четкизин таварыштыр онлайн-бадылаашкыга албан киржиңер.

Канчаар бадылаарыл?
za.gorodsreda.ru айтыгже киргеш, чурттап турар регионун (Тыва Республика) шилиир. Дараазында «Принять участие» азы «голосование» деп бижики базыптарга, «Требуется вход» деп бижики үнүп келир. «Госуслужие» киргеш, «Проголосовать» деп бижики тыпкаш, базар. Бодунуң кожуунун даңзыдан тып, шилип алыр. Ооң соонда соңгуур дээни төлевилелдиң дужунга «Деткип тур мен» деп демдекти базып, үнүн кадар. Хамааты туружуңар көргүзүп, идепкейиңер көргүзүңер.

/ Алдынай АРАКЧАА.

Баян-Тала суурда
«Маадырлар шөлү» соңгулдада
киржип турар

Эрткен оруунда төөгүлүг болууш-куннарын балай шыып, өскертип турар күрүнелер бо хүнде кандыг буураашкыннарга таваржып турарын көрүп турар бис. Чурттап эрткен төөгүзүңге хүндүткел, чер-чуртунга ынакшыл — чонну демнештирип, бергерни ажарыңа улуг күш боор. Төрел-аймаавыстың, төрзүн чуртувустун төөгүзүн сайгарар, ону салгалдарга артырар, чыыр, шыгжаар деп айтырылгар кажан-даа бодунуң үнөзүн чидирбес ужурлуг.

Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала суурундан эвээш эвес ат-сурагы кижилер үнген. Оларның аразында күрүнө ажилдакчылары, спортчулар, эртемденнер, артистер, күш-ажылчылар дээш кымны чок дээр! Чаңгыс чижек — «Баян-Таланың кижизи» Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Чываажыкович Лопсанчап. Чаа өзүп олурар аныяк-өскенге ол бүгү төөгүлүг кижилер, төөгүлүг болуушкуннар дугайында сактышкыннарын арттырып, мөңгөжидип каарын улуг назылыглары-выс чаңгыс эвес удаа саналдап чугаалап турган. Ынчангаш «Хоорайывыста чаагайжыды кылдыңар девискээр» деп күрүнө программаның «Маадырлар шөлү» деп төлевилелди кириер шийтпирни хүлээп алган бис.

Суурнуң төвүнде эң-не көскү черде «Октябрьның 30 чылы» совхозтун конторазының улуг оран-савазы ээн, чартык-чамды буступ дүшкен, инектер девээлээр, бок чыгыр чер апарган боорда, суурже кири халдыр оруктан дораан көстүп келир, муңгаранчыг көрүш. Ынчангаш ол оран-саваны чаартып-септеп, чонга ажыктыг ачы-дуза чедирер төп кылыр база ооң чанында ажык шөлге «Маадырлар шөлү» деп онзагай черни тургузар дээш, ажилдар эрткен чылдан тура эгелей берген. Бир эвес бо төлевилел соңгулданы эрте бээр болза, 2023 чылда Баян-Тала сумузунуң 95 чылдаан оюнга езулуг белек болуру чугаажок.

1928 чылдың Тываның Араттың

революстуг намының VII дугаар Улуг Хуралының доктаалында: «Улаан-Хаан-Уула Кызыл-Хаан-Даг кожуунун 13 сумуга чарар. Ооң иштинде Баян-Тала сумузу» деп бижээн.

«Маадырлар шөлүңе» алдарлыг кижилеривисти, Тывага болуп турган ниити болуушкуннарны, үе-чада аайы-биле самбыраларга ат-сывын кириер.

Бирээде, феодалдыг Тыва үези. 1725 чылда Хемчикке бир дугаар манчы-кыдаттарга удур үймээн үндүрген Хуралбай (Хоролмай) чайзаның адындан эгелеп алдын үжүктөр-биле самбырага бижип эгелээр. Хуралбай чайзан, Хомду дайынының Маадыры, сүзүк шериниң командири, баштайгы шериг сайыды Куулар Лопсан Соруктуг-Маадырның болгаш Кууларлар сумузунуң (амгы Баян-Тала сумузунуң девискээри) сөөлгү нояны Куулар Чымбаның улуг өгбөзи. Ынчангаш 1700 чылдардан Хемчик кожуунуң төөгүзү, Даа, Бээзи кожууннарның ниити төөгүзүн кириери.

Ийде, 1911–1912 чылдарда Баян-Тала сумузундан Хомду дайынының ниитизи-биле 23 кижиге киришкеш келген, оларның самбыразы.

Дараазында совет эрге-чагырга үезинде алдарлыг кижилеривисти кириер: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери; совет үениң ажилдакчылары; маадыр иелер; сумунуң шылгараңгай удуртучулары; интеллигенция; көдээ ажил-агыйның тергиннери дээш оон-даа өске шылгараңгай чаңгыс чер-чурттугларывыс.

Бо медээлерни алыры-биле, улуг шинчилел ажилдары чоруттунуп турар.

Баян-талажыларның ынак солуну «Шынны» дамчыштыр төк кээп дүшкен черим кончуг, төрөл чонум кончуг, баштай баскан довураам кончуг дээш чаш чораан аас-кежиктиг ойнап өскөн төрзүн бажың, кудумчузун, суурун сактып чоруур Тываның аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур чонувусту «Маадырлар шөлү» деп төлевилел дээш үнүн берип деткиринче кыйгырып тур бис.

/ Шончалай КҮЖҮГЕТ.

/ ЭКОЛОГИЯ /

Шинчилелдиң объектизи — хову эзирлери

Мурнуу Сибирьниң хову эзирлери чылыг чурттарже чоруурда, төрүттүнген черинче чанып кээрде, айыыл чок маршруттар-биле ужул турар.

Россияда WWF — Бүгү-делегейниң бойдус камгалаар фондузунуң орнитологтары — куштарның амыдыралын шинчилээр специалистери — хову эзирлерин дөрт чыл улаштыр шинчилеп келген.

Эзирлерниң ооргазынга GPS/GSM-треккер херекселди быжыглааш, чалгын адаа-биле куржап каан. Куштун ужарына, аңнаарына-даа, ол шаптыктавас. Херекселдин медээлеринден куштун кайда барганын, кайы хире дүрген ужул турарын көрүп, демделеп алыр.

— Дөрт чыл иштинде хайгаарап келдивис. Аныяк эзирлер көжүп ужарда, аңгы-аңгы оруктарны шилип алыр. А кырып, улгады берген

куштар эң-не кыска болгаш айыыл чок оруктарны шилир. Хову эзирлери Гималай сыннарының аразы-биле ужул турар. Эң-не айыыл чок орук дээрде эвээш чурттакчылыг черлер. Ында улуг электри шугумнары-даа, оруктар-даа чок. Хөй кижилерлиг черлер куштарга айыылдыг: электри шугумунуң тогунга соктуруп, чазыыл чок аңчыларга-даа таваржы бээр.

Треккер херекселди 20 хову эзиринге быжыглаан бис. Май айга чедир оларның чүгле он үжү ээп чанып келди. Дөрт эзир электри тогундан өлгөн, бир эзирни төтчөглекчилер узуткаан, а ийизиниң салым-чолу ам-даа билдинмес — деп, «Сибирьэкотоптун» директору, Россияның араатан куштар шинчилээр болгаш кадагалаар четкизиниң орнитологу Эльвира Николенко тайылбырлаан.

Куштарның кайнаар көжүп,

ужуп чедип турарын тодарадып, эң-не «өлүмнүг» черлерни болгаш кол айыылдыг чүүлдерин билип алгаш, хову эзирлерин камгалаарыңа чедишкениң хемчеглерни ажилдап кылыр. Мурнуу Сибирьниң хову эзирлериниң медээзин делегейниң орнитологтарыңа дамчыдып бээр. Хову эзирлери күзүн Туркменистан, Пакистан, Иран, Аравий чартык ортулук, Йемен, Оман деп чылыг чурттарже ужул чоруй баар. Чазын чылып кээрде, төрүттүнген черинге чанып чедип кээр.

— Хову эзирлери ышкыш куштарның ховартаан хевирлерин кадагалаар ажыл элээн каш чурттарның экологтарын каттыштырган. Куштар күрүнө кызыгаарын билбес дээрзин шинчилел бадыткаан. Куштар кайда-даа өлүп, хорап турар. Кыдатта, Россияда болгаш Ортаа Азияда электри дамчыдар шугумнарда куш камга-

лаар тускай херекселдер чок. Чамдык таварылгада кижилер анаа хөг бодап, боолап турар. Эзирлерниң саны эвээжээн болганда, тус черниң чурттакчыларына куштарны камгалаарының дугайында тайылбыр ажылын чорудар херек — деп, Александр Карнаухов, ук организацияның Алтай-Саян экологтуг регионнарында улуг координатору чугаалаан.

«Убсунур ыйгылаажы» заповедник Мурнуу Сибирьниң хову эзирлерин кадагалаар төлевилелде киржип турар. 2021 чылда төрүттүнген беш эзир кыштаар черинге четкеш, ам-даа чанып келбейн турар.

«Триггер» деп шопалыг тыва эзир эрткен чылдың октябрь айда Кыдатка ужул чоруп турган. Ооң медээзи чиде берген. Эртемденнер эзир боду дириг, а херексели соокка

ажылдавайн барган чадавас деп санап турар.

«Шаманка» деп шопалыг хакас эзир ам-даа Непалда. Кыдаттың кызыгаарына чедир ушкыш, чанып келбейн, дедир ужул чоруй барган. «Крон» деп хакас эзир Индия биле Непалдың аразына кыштаан, ол ам Казахстанда ужул кел чыдар. «Хан» деп алтай эзир Инд хемниң унунга кыштааш, Туркмения таварты ужул кел чорааш, чылыг чуртче — Афганистанче ужул чоруй барган.

Куштарның кайда ужул чоруп турарын Россияның араатан куштар шинчилээр болгаш кадагалаар четкизиниң картазындан көрүп турар. Орнитологтар чайын хову экспедицияларынче үнүп, шинчилел ажылын уламчылаар.

/ Татьяна ИВАНИЦКАЯ,
Россияның WWF төлээ
чериниң парлалга албаны.
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Ада-иеден акша чыыры албан бе?

Бичии Орлан школаже өөренип чорупкаш, удаваанда дедир бо келген. Авазы эге классчы оглу дораан дедир келирге, кайгай бергеш:

— Канчап дедир халып келдиң, оглум? — деп айтырган.
— Авай, башкы «фонд акшазын эккел» дээш мени дедир чандырыпты — деп харыылаарга, авазы ол-ла дораан оглунуң башкызынче долгааш,

— Акша үнерге, бээр бис, башкы — дээш, чугаазын доозуп чадап чыдырда-ла,

— Халап-тыр але, чегдиниптер кижы безин чок-тур бе? — деп доңгун харыы келген.

— Школа доостуру ам-даа элек ышкжыл, башкы. Акшавыс үнүп кээрге, бериптер бис...

Ол бүгүнү дыңнап турган бичии Орлан авазы биле башкызының чугаазы доостуру билек,

— Меңээ ыянчыг-дыр. Бөгүн школа барбас мен. Сумкам класста каапкан мен. Канчаайн, авай — дээн.

Орлан ынчалдыр-ла бир хуннүң кичээлин үзүп, өөренимээн...

Үстүнде чижекте ышкжыл таварылгалар амыдыралда эвээш эвес болуп турар. Шынап-ла, школа, класс болгаш уруглар садынга фонд акшалар азы өске-бир септелге дээн ышкжыл тускай сорулгалыг акшалар чыыр апарганы чажыт эвес болгай. Чүгле бо таварылгада акшаны албан-биле дужаар ужурулуг ада-иениң хүлээлгеи бе азы эки тураның херээ бе деп айтырыг тургустунуп келир.

Чамдык школалар удуртукчуларының ада-иелерден акша чыыр негелдени класс башкыларын дамчыштыр чорудуп турары база чажыт эвес. Удуртукчунуң аас-биле берген дужаалын башкылар хажыдар харыы чок болганын ада-иелерни акша дужаар кылдыр ажы-төлүн дамчыштыр ыйыдыптарын кызыдар. Ынчангаш ада-иелер, өөреникчилер болгаш башкылар аразында чөрүлдээрлерни тыттып келгилээр ужуру ол. Ук чөрүлдээр шын шиитпирлеп билири башкы кижиниң аргадуржулгазындан, улус-биле чугаалажып билиринден база ада-иелерниң кайы хамаанчок чаңнаар-чаңнавазындан база хамааржы бээр.

Чойгана Кара-Сал, Кызыл хоорайда ие:

— Мээң уруум Кызыл хоорайда уруглар сады барып турар. Уруумга уруглар садынга байырлалдары солун эртсин, сайзыралыңа эки болзун дээш, фонд акшазын дужаар-дыр мен.

Бир эвес уруумга ажык чок чүве болза, дужаавайн барып болур мен. Хөй ажы-төлдүг турган болзумза, бодалым база бир өске болуру чадавас. Улуг уруум кожуунда школада өөренип турар. Школа болгаш класс фондларын черле дужаап турар бис. Класс фондузуда ада-иелерниң дугуржуп алырындан хамааржы 300-тен 500 хире рубль болур. Аңаа немей школа фондузунга — 200 хире акшаны дужаап турар бис. Школа фондузунуң акшазы ук школаның ниити хереглелдеринче үнүп турар деп билир мен. Чижээлээрге, байырлалдар болурга, хүндүлел бижиктерге, чигирзиг шаңналдарга үнүп турар. А уруглар садынга чыгганывыс фонд акшазы колдуунда-ла каасталгаже, байырлалдарда белек-селектерге чарыгдаттынар болур чорду.

Надежда Сат, Кызыл хоорайда ие:

— Кижы черле ажы-төлүн эки, таарымчалыг байдалдарга өөренип деп күзээр болгай. Бодум хуумда уругларымның өөредилгеге сонуггалы, школынга ынакшылы күштелзин дээш болдунар дузамны школага чедирип чоруур мен. Школа, класс фондузу, септелге азы кандыг-бир культурлуг хемчег эрттиреринге дээш акшалар чыый бээр таварылгалар тургулаан. Бистиң класывыс ада-иелеринге акша-көпөөк уржуу-биле маргыш-чөрүлдээр үнүп көрбээн. Шупту бөдүүн ада-иелер бис. Кол чажыды-

выс — кандыг-даа айтырыгны вайберде аңгы ада-иелер бөлүүнге сайгарып чугаалаш-каш, аңаа-ла «соңгулдалап» кааптар бис. Оон аңгыда, бүгү акша чыылдаларын чүгле эки тура-биле, чажыт байдалга чыырывыс чаңылчаан. Чижээ, Март 8-те башкыга чечек садып бээр азы класывыска бир-ле херек чүүл садар деп шиитпирлеп алган болзувусса, баштай ук айтырыгны «соңгулдалапкаш», оон соонда акша октажыр күзели болгаш арга-шинээ бар улус шупту кады чыып алыр бис. Кымны-даа албадавас, бо кижы берген, дуу кижы бербээн деп чугаалар үндүрбес, ону чүгле ада-иелер даргазы биле казначей билир боор. А школага кандыг-бир чүүл кылырынга эки тура-биле акша чыыр апарган болза, албан бухгалтерия дамчыштыр дужаап турар бис. Чогуум акша бээр-бербези — кижиниң хууда херээ деп эки билир бис.

Өөредилге албан черлеринге септелге азы өске-даа хереглелдерге ада-иениң акша чыыры албан бе?

Анна Сарыг-Доңгак, Тываның Өөредилге яамызында килдис эргелекчизи:

— РФ-тиң үндезин хоойлузу өөредилге албан черлеринде халас ниити билигни магадылап турар. Өөредилге албан чериниң септелгезинче азы доозукчу класстарның башкыларына белек-селек садары-биле чүге акша-көпөөк чыып турар бис деп айтырыгны ада-иелер социал четкилерде удаа-дараа көдүрүп турар. Ол чөптүг айтырыг-дыр. Чүге дээрге ада-иелерден албадап акша негевес ужурулуг.

Школа болгаш уруглар садтарының хереглелинче акша дужаарын кымның-даа негээр эргези чок. Эки туразы-биле белек бээр дээрге ачы-дуза чедирилгези болур. Дуза чедирер ачы-дуза дугайында федералдыг хоойлунуң дүрүмнерин сагыры негеттинер. Ол чүп дээрге, бирээде, ада-ие тускай керээни чарар. Ийде, акша-хөреңгини чүгле организацияның банкыда агар санынче шилчидер. Ада-иелерниң чыгган акша-хөреңгизинге хыналда турар. Негелделерни сагыр.

Ада-иелерниң өөредилге албан черлеринге берген акша-хөреңгизи чүгле эки тура-биле болур. Ада-ие боттары дугурушкаш, чаңгыс шиитпирге келгеш, акшаны чыыры көрдүнген. А кажан албадал эгелээр болза, ол кеземче херээ апар. Башкыларга белек деп айтырыгга хамаарыштыр ада-иелерден социал четкилер таварыштыр хомудалдар хөй кээп турар. РФ-тиң

АДА-ИЕНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Россияның Үндезин хоойлузунуң 43 чүүлү езугаар хамааты кижы бүрүзү халас эртем чедип алыр эргелиг.

Күрүнениң өөредилге черлери ада-иелерден акша-хөреңги чыыр эргези чок.

Ада-иелер эки туразы-биле өөредилге черлеринге саң-хөө ачы-дузаны чедирип болур.

Албан-чериниң септелгези болгаш камгалалы (охрана), дериг-херексел-биле хандырылга дээш акша төлээр хүлээлге ада-иелерде чок.

Өөредилге чериниң удуртукчазы азы өске-даа ажилдакчылары ада-иелерден акшаны туда алып база акша шилчиткен дугайында квитанция негээр эргези чок.

хамааты кеземче дүрүмүн езугаар өөредилге организациязының ажилдакчыларына белектер беришкени турбас ужурулуг. Онзалап болур таварылга белектиң түңү 3 муңдан көвүдөөс. Бир эвес белектиң түңү 3 муңдан көвүдөй бээр болза, ону хээли кылдыр санаар. Ол дээш база кеземче херээне онаажып болур.

Ынчап кээрге доозукчу класстарның ада-иелери боттары аразында дугурушкаш, эки туразы-биле ажы-төлүнү башкызынга белекти берип болур. Күш-биле акша негээр эрге кымда-даа чок. Кижы бүрүзү боду шиитпирлээр. Ол ышкжыл өөредилге албан черлеринге септелге кылып, техника садары хоруглуг. Бир эвес кайы-бир өөредилге черинде мындыг таварылгалар бар болза, Тываның Өөредилге яамызының +7(39422)6-36-44 дугаарлыг изиг шугумунче долгаптар (ажыл хуннеринде эртенгиниң 09:00 шактан 18:00 шакка чедир) азы прокуратураже хомудалды кирип болур.

ТУҢНЭЛ:

Чугаалашканым ада-иелерниң үзел-бодалдары колдуунда дөмейлежип турар болду. Өөредилге яамызының харыызын база тодаргайы-биле өөренип көрдүвүс. Эң-не эгезинде кириген үлеерге хамаарыштыр алыр болза, бичии Орлан ол хун кичээл үспес кылдыр башкы биле ада-ие боттары аразында дугуржуп, чугаалажып ап болур турган. Ылаңгыя кижы бүрүзүнде смартфон бар апарган сайзыраңгай үеде башкы кижы өөреникчизиниң кичээл үзерин болдурбас аргаларны дилээр ужурулуг.

/ Айдың ОНДАР белеткээн.

«Россия – күш-шыдалдың чурту»

2018 чылда Россияның Президентизи Владимир Путинниң эгелээш-кини-биле «Россия – күш-шыдалдың чурту» деп төлевир чок автономнуг албан чери ажыттыглан турган.

Ук платформада 26 төлевилел бар. Ажыттыгандан бээр таптыг-ла 3 чыл эрткенде, Россияның аңгы-аңгы регионнарындан болгаш делегейниң 150 ажыг чурттарындан 10 сая ажыг кижилер платформада төлевилелдерниң киржикчилери апарган. 1500 янзы-бүрү албан-черлери-биле кады ажилдажылганы чорудуп турар.

«Россия – күш-шыдалдың чурту» — салым-чаяанныг, сагыш човаачал улуг-биче назы-харлыг школачыларның, студентилерниң, тускай специалистерниң, сайгарлыкчыларның, удуртукчуларның, волонтерларның арга-дуржулга солчур ажык платформазы-дыр.

«Узун чапсар», «Билиг», «Сириус» дээш өске-даа өөредилге албан черлеринге хамааржыр төлевилелдерниң дугайында медээлерни дараазында чурук каасталгалыг картадан көрүп ап болур.

QR-код дузазы-биле хереглээн арыныңарже кире берип болур силер.

Арга-шинээниң соңгазын ажыт

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың
күрүнө шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Алдын-кыс Кыргысовна Кара-Салга – «Улуг-Хемниң кожууннар аразында А.Т. Балган аттыг эмчи төвү» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнө бюджеттиг албан чериниң физиотерапия талазы-биле эмчи сестразынга, Кадык камгалал адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи» деп хүндүлүг атты

Вероника Самбуевна Кыргыска – «Тыва Республиканың перинаталдыг төвү» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнө бюджеттиг албан чериниң 2 дугаар акушер салбырының акушер-гинеколог эмчизинге,

Альбина Борисовна Ондарга – «Республиканың 1 дугаар эмнелгези» Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалал албан чериниң невролог эмчизинге,

Светлана Олеговна Чүлдүмге – «Тыва Республиканың перинаталдыг төвү» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнө бюджеттиг албан чериниң чаа төрүттүнген уругларның 2 дугаар салбырының неонатолог эмчизинге тыпсыр.

Өөредилге адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты

Ирина Бора-Кожеевна Моңгушка – «Тываның кадет корпусу» Республиканың школа-интернады күрүнө бюджеттиг албан чериниң орус дыл болгаш орус литература башкызынга,

Елизавета Ооржаковна Тюлюшке – «Бора-Тайганың ниити өөредилгелиг ортумак школазы» Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунун муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң логопед башкызынга,

Светлана Лопсановна Темек-оолга – «Сарыг-Сеп суурнун С.К. Тока аттыг ниити өөредилгелиг ортумак школазы» Каа-Хем кожуунунун муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң эге класстар башкызынга тыпсыр.

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Алексей Сундеевич Артык-оолга – Кызыл хоорай чагыргазының социал хөгжүлдө болгаш кадык камгалал эргелелиниң даргазынга,

Марина Геннадьевна Баталовага – «Тыва харылзаа информ» акционерлиг ниитилелдин бүдүрүлгө-техниктиг килдизиниң даргазынга,

Алимаа Кызыл-ооловна Моңгушка – «Тываның күрүнө университети» федералдыг күрүнө бюджеттиг дээди эртемниң өөредилге албан чериниң эртем библиотеказын хандыар килдизиниң эргелекчизинге,

Николай Көк-оолович Ооржакка – күш-ажылдың хоочунунга,

Вячеслав Докаевич Соянга – «Бай-Хаак» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чингине директорунга тыпсыр.

Өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарын кадалааны дээш «Тыва Республиканың маадыр иези» хүндүлүг атты

Айлаңмаа Белековна Сатка – Чөөн-Хемчик кожуунун Чадана хоорай чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызынга,

Айлаңмаа Очуровна Түлүшке – ажал-албан чериниң аштакчызынга тыпсыр.

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгалал дээш» медалы-биле

Петр Оюнович Бадыназынны – күш-ажылдың хоочунун,

Тайбынны, эп-найыралды болгаш

чоннар аразында кады ажылдажылганы быжыглаар ажал-херекке чугула үлүг-хуузу киригени дээш «Буян-Бадырғы» 1-ги чергениң ордени-биле

Чимит-Доржу Байырович Ондарны – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2022 чылдың апрель 22
№ 124

Тыва Арат Республиканың
тургустунганындан бээр
100 чыл оюнга тураскааткан
юбилейлиг медаль-биле
шаңнаарының дугайында

Көдээ ажал-агыинга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

Уран Шойжуновна Ооржакты – Тыва Республиканың Эрзин кожуунунун «Мандала» көдээ ажал-агыинның бүдүрүлгө кооперативиниң даргазын,

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш

Чечек Донгаковна Балчыны – күш-ажылдың хоочунун,

Роза Сереновна Доңакты – күш-ажылдың хоочунун,

Чечекмаа Кавааевна Кунгааны – күш-ажылдың хоочунун,

Данзынмаа Балдановна Хертекти – күш-ажылдың хоочунун,

Кара-кыс Ленчаевна Хертекти – күш-ажылдың хоочунун,

Эректол Хомушкеевна Шырапты – күш-ажылдың хоочунун,

Светлана Күжүгетовна Санааны – күш-ажылдың хоочунун,

Ольга Доржуевна Салчакты – күш-ажылдың хоочунун,

Светлана Иргитовна Самбий-оолду – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыязы дээш ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

Елизавета Байыровна Байындыны – улустун чонар-даш мастерин, Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Александр Насович Баранмааны – скульптор-монументалист, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Дондук Хертекович Дойбухааны – чонар-даш мастерин, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Хеймер-оол Байдосович Доңакты – скульптор-монументалист Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Алексей Салчакович Кагай-оолду – улустун чонар-даш мастерин, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Сергей Чартак-Хунаевич Моңгушту – уран чурукчу, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Лариса Матпаковна Норбуну – улустун чонар-даш мастерин, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Александр Ондарович Ойдушту – скульптор, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Байза Бавуужапович Ондарны – скульптор, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Юрий Дажыйович Ооржакты – улустун чонар-даш мастерин, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Начын Оттук-оолович Сааяны – улустун чонар-даш мастерин,

Вячеслав Сааяевич Самияны – уран чурукчу-монументалист, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн,

Александр Сагдыевич Хертекти – «Тыва Республиканың Алдан-Маадыр ат-

тыг Национал музейи» күрүнө бюджеттиг албан чериниң культура, уран чүүл болгаш чүдүлгө килдизиниң эргелекчизин,

Шой Улзайович Чурукту – уран чурукчу, Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүн шаңнаар.

Өөредилге адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Вера Михайловна Моңгушту – «Тыва Республиканың Кызыл хоорайының 9 дугаар гимназиясы» муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң география башкызын,

Лидия Донгаковна Чамаянны – күш-ажылдың хоочунун шаңнаар.

Ак сеткилдиг күш-ажылы база күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузу киригени дээш ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

Вадим Имажапович Канзанни – «Би-Хем кожуунун спорт школазы» Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг албан чериниң хостуг хүреш талазы-биле тренерин,

Оскар-оол Иванович Кысыгбайны – «Өлчөй» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин директорун,

Роман Шалдашович Моңгушту – «Тыва Республиканың Спортчу хүреш федерациясы» регионалдыг хей-ниити организациязының кежигүнүн,

Радислав Николаевич Наважапты – «Тываның тудуг техникуму» күрүнө бюджеттиг профессионал өөредилге албан чериниң директорун,

Борис Иванович Севенекти – «Тыва Республиканың Спортчу хүреш федерациясы» регионалдыг хей-ниити организациязының кежигүнүн,

Кара-оол Кан-оолович Чондановту – «Улуг-Хем кожуунун спорт школазы» Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг албан чериниң директорунун оралакчызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2022 чылдың апрель 22
№ 125

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының
дугайында

Чуртталга-коммунал ажал-агыинның адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылдааны дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле

Татьяна Ендан-Самбуевна Хомушкуну – Кызыл хоорайның «Благоустройство» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң ногаан үнүш-өзүмелдерлиг девискээрлериниң, скверлериниң болгаш шөлдериниң аштакчызын шаңнаар.

Көдээ ажал-агыин адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле

Олег Донгакович Дегени – комбайнер,

Светлана Даргановна Кууларны – күш-ажылдың хоочунун,

Сергей Давааевич Маадыны – хуу дузалал ажал-агыинның баштыңын,

Шолбан Чаш-оолович Моңгушту – арат-фермер ажал-агыинның баштыңын,

Владимир Богуш-оолович Оюну – «Демниг» көдээ ажал-агыинның хергелекчилер кооперативиниң хову бригадасының бригадирин шаңнаар.

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле

Айнаа Хертековна Комбуну – «Тыва харылзаа информ» акционерлиг ниитилелдин коммерция талазы-биле директорун,

Карина Кара-ооловна Комбуну – Улуг-Хем кожуунун кол архитекторун –

«Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» муниципалдыг район чагыргазының экономика, хоорай тудуу болгаш муниципалдыг өнчү-хөрөңг килдизиниң даргазын, Людмила Хоптак-ооловна Моңгени – «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг район чагыргазының кол бухгалтерин,

Радомир Шириндивичевич Моңгушту – «Россияның Шериге, авиацияга болгаш флотка дузалажыр эки турачы ниитилели» Ниити-российжи ниитилел-күрүнө организациязының Тыва Республикада регионалдыг салбырының Кызылдың каттышкан техниктиг школазы» профессионал өөредилге албан чериниң «В» категорияның теория талазы-биле кол башкызын, бүдүрүлгө өөредилгениң улуг мастерин,

Айдың Чылбааевич Ооржакты – «Россияның Шериге, авиацияга болгаш флотка дузалажыр эки турачы ниитилели» Ниити-российжи ниитилел-күрүнө организациязының Тыва Республикада регионалдыг салбырының Кызылдың каттышкан техниктиг школазы» профессионал өөредилге албан чериниң башкызын – бүдүрүлгө өөредилгениң мастерин,

Татьяна Валентиновна Светышева – «Тыва харылзаа информ» акционерлиг ниитилелдин техниктиг учет болгаш инфраструктура хөгжүдөр албанының улуг инженер-проектировщикин шаңнаар.

Өөредилге адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле

Чеченмаа Мажыевна Доңакты – «Дерзиг-Аксы суурнун ниити өөредилгелиг ортумак школазы» Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастерин,

Наталья Георгиевна Кожакваны – «Сарыг-Сеп суурнун Ю.А. Гагарин аттыг ниити өөредилгелиг 1 дугаар школазы» Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң төөгү болгаш обществознание башкызын,

Наталья Владимировна Макаевски-ти – «Сарыг-Сеп суурнун Ю.А. Гагарин аттыг ниити өөредилгелиг 1 дугаар школазы» Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң биология башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2022 чылдың апрель 22
№ 126

Тыва Республиканың
күрүнө шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Көдээ ажал-агыин адырынга хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы» деп хүндүлүг атты

Валентин Түлүшович Дамдын-оолга – Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун Чаа-Хөл суурнун хуу дузалал ажал-агыинның баштыңына,

Роман Сарыг-оолович Чаш-оолга – Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун Булуң-Терек суурнунун хуу дузалал ажал-агыинның баштыңына тыпсыр.

Национал «Наадым» байырлалының аът чарыжына аразы 30 болгаш оон хей километр херин черге тирилээни дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг аът соодукчузу» хүндүлүг атты

Байыр Александрович Доржуга – «Торгалыг суурнун ниити өөредилгелиг ортумак школазы» Улуг-Хем кожуунун муниципал бюджеттиг өөредилге албан чериниң спорт залының удуртукчузунга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай
2022 чылдың апрель 22
№ 129

ДЕЛГЕЛГЕ

Аныяк чурукчуларга бурунгаар базымнар

Май 12-ниң хүнүнде Чурукчулар бажыңыңа Россияның Чурукчулар эвилелиниң Тывада салбырының «2021 чылдың эң-не тергийн ажилы» деп делгелге-мөөрейи болуп эрткен. Аңаа Тываның билдингир чурукчулары, ус-шеверлери боттарының шилиттинген ажилдарын делгеп көргүскен. Ук делгелге-мөөрейиң байырлыг ажыдышының Тываның ус-шеверлериниң живопись, графика, скульптура, каасталга болгаш эт-херексел кылыр, даш чонар, ювелирлиг уран чүүл болгаш оон-даа өске угланышкынарга ажилдарын таныштырган.

Чурукчулар бажыңыңа делгелге залы билдингир ус-шеверлерниң кайгамчык дээн ажилдары-биле дола берген. Олар кымнарыл дээрже живопись талазы-биле Тимофей Огнёв, Алексей Ховалыг, Алефтина Ак, Айхан Адыг-оол, графика уран чүүлүнүң ус-шеверлери Радомир Балган, Орлан Сат, Галина Сундуй-оол, скульпторлар Шолбан Тарачи, Александр Ойду, даш чонукчулары Алексей Кагай-оол, Юрий Ооржак, Тарас Монгуш, Начын Саая, каасталга болгаш эт-херексел кылыр ус-шеверлер Херел Ооржак, Экер-оол Салчак, Лада Конгар, ювелирлиг каасталганың ус-шевери Ай-бес Өлчей дээш өскелер-даа. Тываның билдингир шеверлери болгаш чурукчуларын-дан аңгыда, ортумак болгаш чалыы назының база А.Б. Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжиниң чурулга салбырының

студентилериниң чаа-чаа ажилдары база көстүп келген.

Бойдустан салым-чаяан-ныгларны чүгле магадаар дээш эвес, а кол-ла чүве оларны деткиир сорулгалыг хемчегни эрттирген. Ону боттандыра-биле, Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыдының оралакчысы Салим Санчы республиканың бүгү-ле чурукчуларынга болгаш ус-шеверлеринге байырны чедирген. ТР-ниң Культура яамызының хүндүлел бижиктерин даш чонукчузу, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнче кандидат Карим Монгалбийи, тергийн ус-шеверлер Адыг-жы Артаа болгаш Алдынай Хертек байырлыг байдалга алганнар.

Ук делгелге чылдың-на болуп эртип турар. Бир ай дургузунда уламчылаар. Ону эрттирип эгелээнинден бээр барык 10 чыл ашкан. Бо хүнде эвилелде 60 кежигүн бар. «Ооң мурнунда делгелге-мөөрейиң негелдези-биле чүгле эвилелдин кежигүннери киржиپ турган. Бо удаада аныяк чурукчуларны, ус-шеверлерни өгбелериниң соондан чоруп олурзун деп деткивишаан, кириштирип, бурунгаар базымны берип турарывыс бо» — деп, Россияның Чурукчулар эвилелиниң Тывада салбырының даргазы Аяс Кагай-оол демдеглээн.

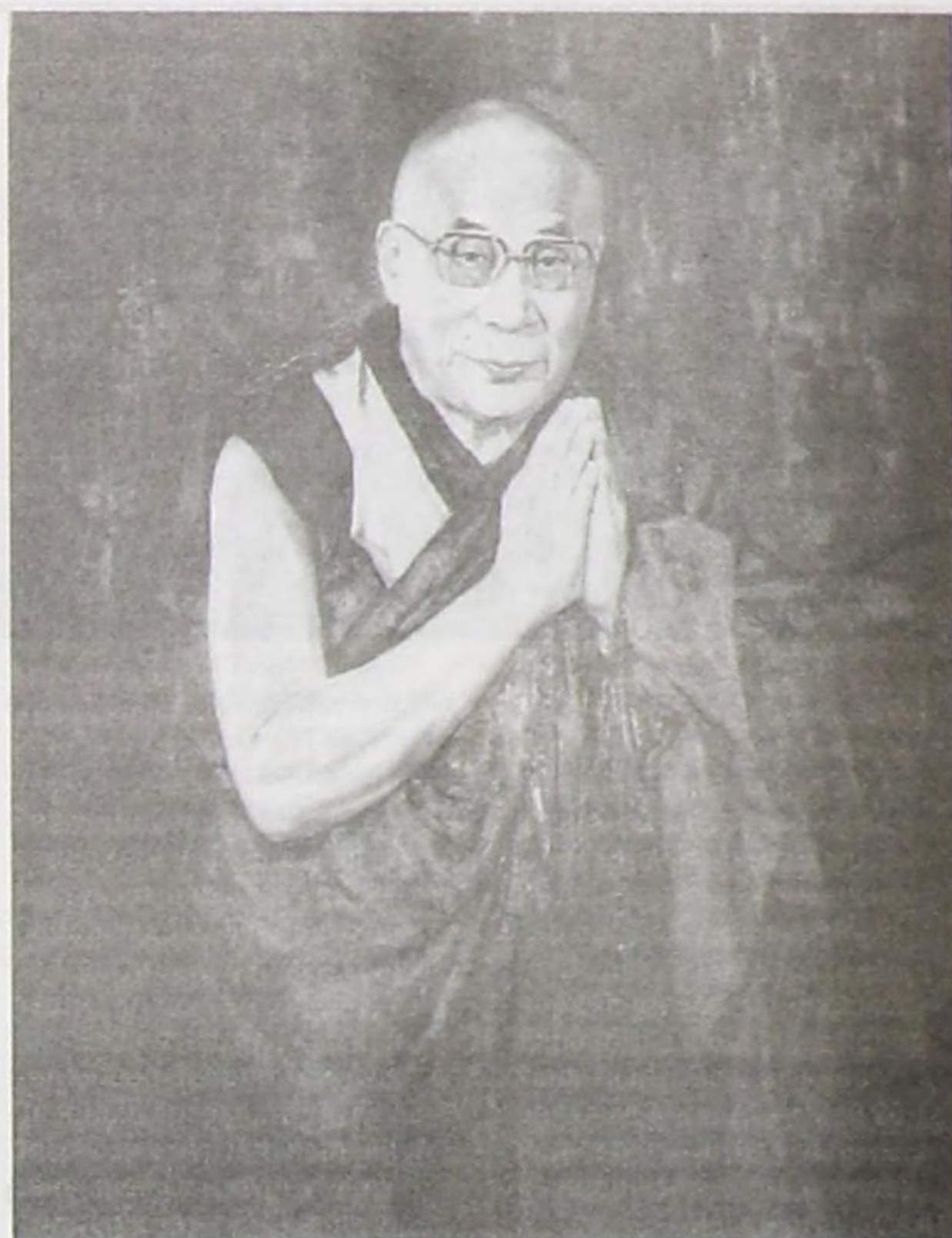
Эвилел оон аңгыда «Арт-Наадым» деп улуг хемчээлдиг делгелгени база чылдың-на эрттирип турар. Ол ыш-каш сентябрь айда чурулга башкыларының аразына

мөөрейи эрттирип турары база кончуг эки деп саннаттынар. Келир салгал сайзыразын деп бодаар болза, башкыларже база улуг кичээнгейни салыр апаар. Аңаа чурулга школалары, Республиканың уран чүүл школазы, кожууннарда болгаш уран чүүл колледжиниң башкылары киржир.

Кызылдың уран чүүл колледжиниң чурулга башкызы Айхан Адыг-оол: «Делгелгени чылыг үеде эрттирип турары кончуг таарымчалыгдыр. Өөреникчилеримниң план езугаар бойдус чуруур практиказы болур. Олар эки шынарлыг белең ажилдарны көрүп алып дээрзинге аажок өөрүп тур мен» — деп чугаалаан. Кандыг-даа ажилды түңнөп, ооң күүседикчилериниң хей-аадын көдүрүп, сорук кирип, салым-чаяанын улам ыңай сайзырадырынга улуг идигни бээри чугула дээрзин ол демдеглээн.

Тываның салым-чаяан-ныг чурукчуларының, скульпторларының, даш чонукчуларының ажилдары тускайлаң, каас-чаражы-биле чонну, аныяк-өскенни магада-дып турары кайгамчык.

Бодунуң салым-чаяаны-биле билдингир апарган каас-талга болгаш эт-херекселдер кылып турар Раиса Тас-оол эң-не тергийн ажилдарын көргүскен. Ол барык 30 ажыг чыл дургузунда дааранып, ине-шанчарларда болгаш тыва национал сыртыктарда онзагай угулзаларны чогаадып кылып турар. Ооң ажилдарында чуруктар катаптаттынмас, тус-тузунда бодунуу-биле тускай. Амгы үеде чурттакчы чон езу-

/ Ай-Хаан Адыг-оолдун чураан чуруу.

чаңчылдарны кадагалап арттырып алыры-биле канчаар-даа аажок кызып турар апарганыңдан, национал сыртыктар болгаш ине-шанчарлар куда байырлалдарының кол белээ апарган.

«Шивит кырган-авам мени сорук кирип, сугчинчилерден каасталгаларны кылып, тыва национал тонну кончуг чараш даарап чораан. Мен база бичиимде, ол ыш-каш салым-чаяанныг болуксаар турган мен» — деп, Раиса Тас-оол чугаалаан. Ооң чашкы күзели боттанган.

Чоокта чаа Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү апарган аныяк чурукчу Серен Донгак ук мөөрейде чаңгыс эвес удаа киришкеш, чедиш-кинниг болуп турар. «Өске чурукчуларның ажилдары база кончуг онзагай-дыр. Чурукчу өгбелеримден чыда калбайн, бодум шаам-биле кызып киржип тур мен. Бо чылын чонар-даштан кылган «Хайыракан» болгаш «Анайлыг те» деп ажилдарымны салдым» — деп, ол чугаалады. Оон аңгыда, Серен Национал паркта аймактар аттары бижээн сандайлар кылыр дугайында бодаалдың эгелекчизи болгаш боттандырыкчызы.

Алексей Салчакович Кагай-оол 1989 чылдан тура Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, хоочун даш чонукчузу. Амгы үеде ол Республиканың немелде өөредилге черинде даш чонар бөлгүм башкылап турар. Панорамалыг 3 панно чурукту болгаш чонар-даштан кылыгларны ол делгеп салган.

«Бо делгелгеде киржикчилер-даа дендии хөй-дүр. Оларның аразында улуг-даа, аныяк-даа чурукчуларның саны дең. Ооң мурнунда чылдарга көөрде, черле кылган ажилдарның деңнели дыка бедиктир» — деп, ол үнелелди берген.

/ "Сарлык" автору Алексей Кагай-оол.

/ "Тайбың дээрниң адаанда" автору Алексей Кагай-оол.

Көрүкчүлөр аразында ук ажилдар-биле сорук кирип, чалгынналып, олар дег салым-чаяанын ажыдып, улам ыңай сайзырадыр изиг күзели оттуп келген аныяктар бар болганы өөрүнчүг. Республиканың чурттакчы чону ус-шеверлерниң ажилдары-биле июнь айга чедир таныжып, магадап көөр аргалыг. Мөөрейи май 20-ге чедир аңгы-аңгы угланышкыннар аайы-биле түңнээр.

/ Чыжыргана СААЯ.
Культура болгаш туризм
яамызының архивинден
алган чуруктар.

/ "2021 чылдың эң тергийн ажилы" деп делгелге-мөөрейиң байырлыг ажыдышы.

**Кызылдың төөгүлүг
2 дугаар школазы. 1958
чыл. Ынчан республиканың
школаларының 7-ги класс-
тарын тергипин дооскан
өөреникчилерин шилээш, ол
чылын сентябрь 1-де өөредип
киирген. Шупту 57 киж.**

Бисти долу күрүне хандырылганынга хүлээп алгаш, школаның үшкү каадына чурттадып каан. Ийиги каадында өөредилге класстары, директорнуң кабинети, башкылар өрээли, улуг зал бар. Бирги каадында — чунар өрээл, спорт залы, библиотека, идик-хеп склады болгаш өөредилгениң бүдүрүлгө, чазанылга, дааранылга мастерскаялары. Чөмөннөр чери — школа чанында бажың. Көдээ черлерден келген биске өөренир, чурттаарыңа дыка таарымчалыг болган.

Ол үеде бистиң анык республикавыска бодунуң национал кадрлары дыка чедишпес турган. Ынчангаш партия обкомунуң сүмези-биле бисти чыып эккелгеш, бедик билиг-лиг кадрлар белеткелиниң эге чадазын шенеп тургусканы ол.

Бүгү-ле чүве школадан эгелээр болгай. Школаның сүлдө-демдээ, алдар-ады бирги удуртукчулардан, башкыларындан хамааржыр. РСФСР-ниң алдарлыг башкылары, школа директору Х.С. Алдын-оол, өөредилге эргелекчизи А.А. Федченко бисти уткуп хүлээп алган. Чуртталгавыска балалбас исти арттырган дараазында чырыткылыг башкыларывысты адап-сурап, черге чедир мөгейбес аргавыс чок: Г.И. Петрова, Н.К. Поталицина, А.К. Конгарова, Л.И. Серова, Т.И. Чамдан, Л.Б. Ондар, А.С. Танов, Е.Н. Манзанов, Д.К.Х. Кюнзегеш, Т.Ф. Лама, З.М. Сташевская, В.М. Худячев, Н.М. Санникова, В.А. Панова,

Н.Б. Безродная, П.П. Королев болгаш өскелер-даа.

Школага хөй чылдарда ажилдаан, Кызыл Тук орденниң эдилекчизи, алдарлыг башкы Н.Е. Мистрюкова: «Школага 46 чыл дургузунда 9 директор-биле ажилдадым. Эң ылаңгыя дараазында башкылар сагыжымда артып калган:

/ Башкыларым болгаш эш-өөрүм.

Х.С. Алдын-оол — талантылыг, чөптүг, негелделиг; С.М. Ортун-оол — кончуг шынчы, чөптүг киж. Меңээ дыка аайлашкан: бот-боттарын билчир, дузалажыр, найыралдыг интернационал коллективке ажилдадым. Арга-дуржулгалыг дагдыныкчы башкыларым Ася Александровна Федченкоңуң, Агриппина Константиновна Конгарованың болгаш өскелерниң-даа деткимчезин ап, экииргек хамаарылгазын биллип чораан мен» деп бижээн.

Ийе, Наталья Екимовна, бис база силерниң ол үнелелиңерге каттыжып тур

Уттундурбас мөңгө чылдар

бис. Чуртталгавыста үстүнде адааным башкыларны биске таварышканы бурганның авыралы-биле демей.

Ам башкылар болгаш эш-өөрүм дугайында кыска одургуларны кириейн. Тыва дылды болгаш чогаалды Х.С. Алдын-оол, Д.Х.-К. Кюнзегеш өөредип турган. Оларның ачызында шүлүк, чогаал бижириңге сундулуг эштеривис көстүп келген. Чаш-оол Куулар сөзүн, Кадр-оол Ооржак аялганын чогааткан «Авай» деп ырызын школага-ла ырлажып

шүлүктеринге аялганы боттарывыс чогаадып алгаш, ырлажып-даа турган бис, а Наталья Константиновна шүлүктер бижириңге ынак чораан.

Башкывыс Лидия Ивановна Серова математиканы биске өөредип, тайылбырлап турганы кажан-даа уттундурбас. Чылдың-на школага математика декадазы кончуг-ла солун, бедик деңгелге эртип турган. Декадага хана-солун, көргүзүг материалдарын чуруп, сиилбип бижириңге башкымың бирги дузалакчы-

ӨӨК ИЛЕРИНДЕН ЭГЕЛЭЭШ...

Химия, биологияны Г.И. Петрова башкылап турган. Эгезинде химия биске нарын хире эртем болган. Ынчалза-даа башкывыс бо эртемниң утка-шынарын, ажык-дузазын бажывысче киир билдиги тайылбырлап бергениниң ачызында база бир сонургаар эртемивис болу берген. Д.И. Менделеевтиң химиктиг таблицаны көвүдедириңиң таблицаны-биле демей билер апарган бис. Эртем-билигнинең чажыттарын ажыдып, оларны өөреникчилерниң шингээди алыры башкы кижиден кончуг-ла хамааржыр. Галина Ивановна бистиң класывыстың удуртукчу болгаш интернатка кижизидикчи башкывыс-ла болгай. Дыштаныр-даа, байырлалдар-даа хүннеринде ши-концерт көөрдө-даа, белеткээрде-даа, шөфтиг дуза чедиреринге-даа башкывыс үргүлчү бистиң-биле кады. Бис дээш шупту харысалганы холунга алган турган. Өөрөтпес чүвези чок. Өөктерни канчаар илеринден эгелээш, студент апаргаш канчаар чөмөннөп, кадывысты камгалап чорууру-вуска чедир арга-сүмезин берип чораан. Амгы үеде, хүндүс безин от шап тургаш, тывары берге башкы киж — Галина Ивановна Петрова ол ийин. Ооң херечи-зи — Республика ордениниң эдилекчизи башкывыска 2018 чылда «Тыва Республиканың улустуң башкызы» бедик атты тывысканы.

Школаны дооскаш, химия, биологияны институттарга уламчылап өөрөнгөн өөреникчилери Дарый Монгуш, Чечек Сат олар Тывавыстың баштайгы эртем докторлары апаргылаан болгай. Ол ышкаш, башкывыстың ынак өөреникчилери Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кадр-оол Сагдының ады-биле Ак-Довурактың культура ордузун, Тываның алдарлыг эмчизи Кончап Кууларның ады-биле Бай-Хаак суурнуң чаа кудумчузун адааным дыңнадып каары

(Уланчызы 9-ку арында).

зы турганым дыка өөрүнчү. Ол үениң П.А. Ларичевтиң, А. Киселёвтуң алгебра, геометрия номнары онза-ла турган. Бодум математика башкызы апаргаш, ол өөредилге номнары ышкаш билдингир тайылбырлыг, бедик шынарлыг сан номнарын бо хүннерге чедир тыппаан мен ийин.

«Математика — угаан-медерелдин шимчедикчизи» дээр-ле болгай. Ол дыка шын. «Математиканы болгаш дылды эки билер-ле болзуңа, каяа-даа торулбас сен» — дээн, башкымың чагыт-сөзү меңээ дыка эргим.

эгелей берген бис. Башкылап ажилдап турган үезинде Чаш-оол эживис ам чонда билдингир «Долаана», «Оруктар» дээш өске-даа сурагылыг ырыларны чогаадып, шиилерни бижи, боду режиссёрлап, Эрги-Барлык культура төвүңге ажилдап чораан.

Төөгү эртемин республиканың алдарлыг башкылары Т.И. Чимдан биле Л.Б. Ондар башкылап турган. Орус дыл биле литератураны дыка-ла чараш, чечен-мерген дылга А.К. Конгарова биле Н.К. Поталицина өөредип турган. А.С. Пушкинниң чамдык

фондузунуң, Хөй хүлээлгелиг төптерниң салбырларын таварыштыр кирип болур.

Порталга ук билдиришкенин шын долдурарының дугайында немелде тайылбыр бээр артык эвес боор.

? Күрүне ачы-дузазының порталыңа ада-иениң кайызы билдиришкенин долдуруп каап болурул?

! Уругнуң ада-иеси бадылгалыг болза, оларның кайызы-даа долдуруп болур, чүгле негелде — Россияның хамаатызы болур ужурлуг база порталда бадыткатынган бүрүткел арынның болуру негеттинер.

? Билдиришкениң бадыткал документилер кожар ужурлуг бе?

! Чок, документилерниң боттарын көргүзөр ужурлуг. Кажан, каяа, кандыг документилерни эккээр сагындырыг чагаага чедип келир. Ынчалза-даа кол кезинде документилер негеттинмес болгулаар — чогуур херек медээлерни албан черлериниң аразында кады ажилдажылгазының аайы-биле негеп ап, хынап кааптар.

? Уругнуң ада-иеси бадылашпаан болза, адазының дугайында медээлерни киирери албан бе?

! Бадылашпаан өг-бүле болза, уругнуң адазының дугайында медээлер киирери херекчок, чүгле бадылгалыг өг-бүлелерге адазының дугайында медээлер киирери негеттинер болур. Бо таварылгада демдеглер каар чүүл — бадылгалыг өөнүң ээзи уругнуң адазы эвес-даа болза, ооң дугайында медээлерни киирер апар.

? Баштай киирген билдиришкениг ойталаан хары келген болза, кайы хире үе эртерге, катап база билдиришкени кирип болурул?

! Ойталаанының чылдаганың чайлаттынган болза, ол дораан-на кирип болур.

? Ада-иениң өскезиниң акша шилчир агар санын айтып каап болур бе?

! Дузаламчы акша төлевирлерин билдиришкени киирген ада-иениң агар санынче шилчидер ужурлуг.

Ажы-төлге дузаламчы төлевирлер дугайында

“Тува 24” телеканалдың журнализи Айдана Ховалыг 8-тен 17 хар чедир уругларга дузаламчы төлевирлерге хамаарыштыр тайылбырны чонга таарымчалыг кылдыр берген:

— Ажыл-албаным аайы-биле журналист киж болурумга, улус-чон болганчок янзы-бүрү айтырларны сала бээр. Ада-иелерниң талазындан бо хүнде хөйү-биле салдынып турар айтырларның бирээзи — 8-тен 17 хар чедир уругларга дузаламчы төлевирлер. Ынчангаш бо айтырдыгга хамаарыштыр каксы тайылбырны бериксеп тур мен. Дузаламчы төлевирлер алыры-биле, билдиришкенин Күрүне ачы-дузазының порталын, Россияның Пенсия

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

артык эвес болгу дег.

Өөрөдигден аңгыда, кандыг секциялар, бөлгүмнөр турбаан дээр: чиик атлетика, хаак, хостуг хүреш, гимнастика, хол бөмбүү, баскетбол, бут бөмбүү. Киномеханиктерниң, чурулганың, уран чүүлдүң бөлгүмнери база. Ол бүгү шуптузу халас.

УРАН ЧҮҮЛ БОЛГАШ

СПОРТКА ЧЕДИИШКИННЕР

Уран чүүлдү хөгжүм башкызы, композитор Альберт Седип-оолович Танов удуртуп турган. Интернадывыс эргелекчизи Виктор Михайлович Худяцев, кедергей ырлаар – Кызыл хоорайның улустуң хорунуң солизи. Оларның удуртуп тургускан концерти-биле чүгле Кызылдан чоок суурларга эвес, а Абаканың национал школазынга чедип, сонургадып көргүзүп чораан бис.

Шии тургузарынга алдарлыг артистер В. Көк-оол, Е. Кенденбиль, Мунзуктар, О. Намдараа, Б. Бады-Сагаан школага кээп, шиилерден үзүндүлерни көргүзүп турган. РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Олег Дондукович Намдараа В.И. Ленинниң ролун дыка-ла онза ойнап, биске көргүскен киж. Кинодан-даа артык болган. Ол артистерниң тургусчуп бергени «Малиновкага болган куда» деп опереттазындан үзүндүнү эштеривис Кадр-оол, Мартаалай, Анчимаа школаның «алдын фондузунче» кирип ойнап кааннар. Кадр-оол Ооржак-ович сөөлүндө Тываның хөгжүм-ши театрының кол режиссерунга ажилдап чораан.

Хостуг хүрешти бисти сонургадып, хаара туткан тренер – Изаил Хасанов. Ынчан Тывага спорт мастери чаңгыс ол турган. Бистиң аравыстан эживис Мартаалай Ооржак бо спортка шылгарап, мастер атты чедип алган. База ол ышкаш спорт мастери аттарны эштеривис Чыртаа-оол Оюн – шыдыраага, Михаил Монгуш – туризмге алганнар. Каппанак Монгуш – республиканың шылгараңгай волейболчузу, а Чечекмаа Сат шыдыраага республика чемпиону.

Аныяк туристер станциязының активчилери эштеривис Амыртаа Кара-оол, Очур-оол Оюн, Кадр-оол Ооржак, Долзат Хомушку, Вера Даржаа, Ортун Межекей, Дарый Монгуш, Ынаян Сат, Николай Чажап, Калинин

Куулар олар чүгле республика чемпионнары эвес, а бүгү эвилелдин школачылар спартакиадаларының киржикчилери. Львов, Ульяновск хоорайларга, Карпаттарга спартакиадаларга чедишкенин киржип, Тываның адын бедик деңгелге камгалап чорааннар. Удуртукчу башкылары – Мария Яковлевна Шик, Евгений Николаевич Манзанов.

Школаның чиик атлетика маргылдаазын чылдыңна «Совет Тываның 5 чыл ою» стадионга субботада эрттирер турган. Шупту өөреникчилер, башкылар ында. Улуг байырлал! Понедельникте ниити шугум чыскаалыга школаның чемпионнарын мактал бижиктер-биле шаңнап-мактап, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле оларны алдаржыдар турган. Чиик атлетика самбыразына шупту рекордтарны дораан-на чырыдып көргүзүп каар.

СӨӨЛГҮ КОҢГА, ШЫЛГАЛДАЛАР

Тываның билдингир чогаалчылары С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол, Ю. Кюнзегеш, С. Сюрюн-оол, чурукчулар Ланзы, Демин, Ливертовская суглар чаңгыс эвес биске ужуражып кээп, боттарының чогаадыкчы ажилының дугайында солун беседаларны кылып турганнар.

Тывавыстың удуртукчузу Салчак Калбак-Хөрекович Тока СЭКП-ниң 22-ги съездинге киришкеш, келгеш, улуг илеткелди кылган. Бистиң республикавыстың хөгжүлдезиниң дугайында Н.С. Хрущев-биле чугаалашканын улуг сонургал-биле дыңнаан бис. Удаваанда Тывавыска дээди шаңнал – «Ленин» орденин тывыскаан чүве.

Кайгамчыктыг школачы чылдарывыс карак чивеш аразында билдиртпейн эрткен. Өөрүнчүг, кударанчыг сөөлгү коңга, школавыстан чарлып чоруурувустуң медээзи 1962 чылдың май 25-те дыңналган. Ону сактып кээрге, сагыш-сеткилге улуг кударал куттула бээр, ону бижиир сөстөр-даа тывылбайн баар.

Июнь 1-де бирги күрүнө шылгалдазы – орус дылга бижимел чогаадылган. Столдар санында-ла боодал дириг чечектерни салып каан. Класска кирип кээрге, чаражы кедергей! Кезек када чечектерни магадап көрүп, чыдын чыттап алгаш, бижиттинип кирипкен бис.

Алгебра, химия, геометрия эртемнеринге доозукчуларның билии бедик болгаш, хөй кезии «4», «5» демдектерге шылгалданы дужааган чүве. Эң сөөлүндө төөгүнү дужаадывыс. Бир хүн эрткенде, уттундурбас төөгүлүг доозукчу кезээвисче бисти чалаан. Индирде школавыс директору Сергей Медикпенович Ортун-оол. Шылгалдаларны тергип эки дужааган тос эживис – Инек-Саар Назынчапты – алдын, Долзатмаа Хомушкуну, Дарый Монгушту, Ортун Межекейни, Чечек Сатты, Шериг-оол Ооржакты, Вера Даржааны, Анчимаа Ооржакты, Кадр-оол Ооржакты мөңгүн медальдар-биле шаңнавышаан, бышкан билигнин аттестаттарын директорувус тывысты. Артканнарывыс башкывыстың холундан аттестаттарны хүлээп алдывыс.

Доозукчу кезээвис байырлалдың концерти болгаш оюнтанчы-биле доозулган. Эртеинде, сыр даң бажында, шупту паркче кирип, Улуг-Хем эринге кайгамчык чараш эртенги хүн херелдерин уткуп алдывыс.

Оон шупту чоорту тарап чандывыс. Төрүттүнүп өзүп

келген уязы ышкаш апарган школазындан чарлып чорууру дыка-ла муңгаранчыг, хомуданчыг боор чүве чораан. Бо чурттап чорууру назынымда бир чырыткылыг, аас-кежиктиг, база катап көрүксенчиг, уттундурбас чылдарым бо ийин.

Ол үеде профессионал угланышкын ажилын чорудуп турган арга-дуржулгалыг кижилер, сеткилинге тааржыр ажилга 1–2 чыл ажилдааш, оон дээди өөрөдиге черинче кирерин биске сүмелеп турган. Дыңнангырывыс кончук-ла болгай. Оолдар колдуу-ла ажилдап кирипкен бис. Оон улаштыр Совет Армияның хүрээленинге база үш чыл иштинде ыдыктыг хүлээлгевисти шаңнал-макталдыг төлөптии-биле күүсеттивис. Ынчан шериг херээн эрттирери оолдарга дыка күзенчиг турган. Ынчангаш чамдыктарывыс дээди өөрөдиге черлеринче чүгле беш чыл болгаш өөренип кирер аргалыг болган бис. Кириериниң шылгалдаларын колдуу-ла «4», «5» демдектерге дужаап, кандыг-даа илдик чокка эрткен бис ийин. Башкыларывыстың берген билиглериниң ханызы, бедик шынары моон-на илдең көстүп турар.

Школа доосканывыстан бээр 60 чыл болганынга тураскаадып, эш-өөрлерим, башкыларым дугайында кысказы-биле бижидим. Эжим Кадр-оолдун: «Бистиң эштеривисти шуптузун бижиир чүве болза, бүдүн роман болур-дур ийин» – дээн сөстөрүн сактып олур мен.

54 КИЖИ ДООСТУВУС

Школавыска өөренип кирген оолдар, уруглар эгезинде оон хөй турган. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле чамдык эштеривис бистиң-биле кады дооспайн бардылар, Галина Ооржак, Допчут-оол Монгуш, Сарыг-оол Делегович Монгуш чораан болза, сураглыг чогаалчы болур ийик, 8 класска-ла шүлүкчү, чогаалчы боор талантызын көргүзе берген эживис чүве. А эживис Караштаан Савыр кедергей-ле ырлаар – школаның «айлаң кужу». Караштаанны сактып кээримге-ле, сцена кырынга кады ырлажып турганывыс караамга дүүнүгү чүве-биле дөмей көстүп кээр ийин. Эртежик-ле сылдыстар оранынче чанмаан болза, Тывавыстың алдарлыг артизи турары чигзиниг чок. «Төлөптиглерни бурган эртежик-ле келдирти бээр»

деп чугаага бүзүрүп чоруур апарган мен.

Ам артканнарывыс дараазында бо: Шериг-оол Ооржак – эртемден-экономист, Тываның баштайгы Президентизи, Зоя Назынчап – эмчи, ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергипни, 1993–1998 чылдарда Кызыл хоорайның удуртукчузу (мэри). Анчимаа Ооржак – журналист, экономист, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, Чечек Сагды – Тываның күрүнө университетиниң башкызы, биология эртемниң доктору, Вера Даржаа – инженер-экономист, Өшкү-Саар Ооржак, Сарыг-кыс Осумба, Ира Норжат, Евдокия Сарыглар – Тываның алдарлыг башкылары, улус өөрөдигезиниң тергипнери, Попушка Сымчаан, Лина Назыты, Елена Дамба, Ортун Межекей – Тываның шылгараңгай ажилдакчылары. Чурумаа Адыя, Копеек Чымы, Бичеймаа Доржу, Роза Кара-Хуна – эртемден-агрономнар, көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчылары (шылгараңгай ажилы дээш эживис Бичеймаа Доржуну РФ-тиң сайыды А.В. Гордеев хол шагы-биле шаңнаан), Анатолий Магбын – харылзаа шугумунуң техниги, хөй-ниитижи, Кунгуртук суурунуң хүндүткелдиг чурттакчызы, Марина Оюн – Тываның алдарлыг тудугчузу, Калдар-оол Ооржак – даг инженер, даг индустриязының шылгараңгай ажилдакчызы, Ынаян Сат – юрист, Тываның прокуратуразының хоочуну, Бавуу Ховалыг – башкы, РФ-тиң профөөредилгезиниң тергипни.

Шупту эш-өөрлерим – күш-ажылдың хоочуннары. Бүгү эштерим төрээр Тываызы, аратчону, ажил-төлү дээш болдунар ажилдарны кылып, кирип болгу дег үүлезин долзуу-биле сеткилиниң ханызындан кирип чораан, ам-даа кирип чоруур, хүндүткелдиг кижилер чүве. Алдар-ат, шаңнал-мактал-даа чедип алыр алык-сакп-чиксек чүткүл оларда чок. Ынчангаш бүгүдениң мурнунга сеткил-сагыжы арыг.

Школаны доосканывыстың 60 чыл юбилейин таварыштыр эштеримге байыр чедирбишаан, эки кадыкшылды күзедим. Школавыстың башкыларына бурунгаар делгем базымнар, чедишкенин турар-ла болзун! Эртем-билиг дуганы төрээр школавыс кезээ мөңгөде сайыразын!

/ Б.Д. ХОВАЛЫГ,
Кызылдың 2 дугаар
школазының 1962 чылда
доозукчузу.

/ Айзана Хертек "Артек" уруглар лагеринде.

Айзана Хертек жүрини кайгаткан

«Дириг классика» деп делегей чергелиг чалыы номчукчулар мөөрейинге Тывадан киржикчи бир дугаар шаңналдыг черже кирген. Тээли школазының 7-ги класының өөреникчизи Айзана Хертек делегей чергелиг «Артек» уруглар төвүнге болуп эрткен мөөрейниң чартык финалынга республикавыстың адын сыкпаан. Артектиң ареназынга дөрт муң киж и мурнунга Анна Саксениң «Хектиң карааның чажы» деп чогаалын сеткилин

ханызындан ёзулуг артистер дег күүсеткеш, жүриниң сагыш-сеткилин чаалап алган.

Орус дыл болгаш чогаал башкызы Шолбанмаа Шырап: «Эге класстарга өөренип тургаш-ла, Айзана номчукчулар мөөрейинге чаңгыс эвес удаа тиилеп турган. Жюри кезигүннери бистиң өөреникчистиң уран талантызын – тода адалгазын, чугаазын болгаш сагыш-сеткилди хаара тудуптарын бедик үнелээр» – деп чугаалаан.

Чалыы номчукчуларның «Дириг классика» мөөрейи дээрге Россияның номчулганы деткээн кончук улуг төлөвилели болуп турарын сагындырып каалы. Ол 11 дугаар эртип турары бо. Аңаа чурттуң бүгү-ле регионнары болгаш делегейниң 80 ажыг чурттары киржип турар. Мөөрейниң организатору Президентиниң грантыларының болгаш культуралыг эгелээш-киннер фондузунуң деткимче-зи-биле боттанып турар «Дириг классика» фондузу болуп турар.

УЕЖИЛЕРИВИС ОВУР-ХЕВИРИ

Кежээнин мурнунда хүндү...

Кандыг-даа кижиле школа-га өөренип, студентилеп-даа чораан үелеринде эртемниң төнчү чок делгем оруунуң чажыдын углап-баштап айтып берген, мээ-медерелин ханы, быжыг билиг-биле чүглөп, өөредип каан эргим башкыларын канчап-даа утпас! Оларны бис улуг чоргаарал, хүндүткел-биле сактып, бо хүннерде боттарывыс кандыг кижилер болганывысты медереп, биллип чоруур бис.

Хөй ажы-төлдүг, найыралдыг Шожалдарның өг-бүлезинин дөрт кызының ийи дугаары бичии Саяна 1972 чылдың май 30-де Кызыл хоорайга төрүттүнген. Үе маңының дүргенин! Саяна Хүлер-ооловна бо хүннерде бодунуң назы-харының чартык чүс чыл болган юбилейин демдеглээр.

Бөгүнгү маадырым ишти-даштыкы мөзү-бүдүш талазы-биле онзагай, чараш көстүр кижилерниң бирээзи дээрзин номчукчуларга таныштырып көрейин. Саяна Хүлер-ооловнаның ада-иези боттарының үезинде өскелерге үлегер-чижектег күш-ажылдың төлөптүг кижилери, чер-чуртунуң чоргааралы болуп чораанын айтып каайн.

АДА-ИЕЗИНГЕ МӨГЕЙИГ

Ачазы Хүлер-оол Монгушевич Шожал РФ-тиң эге профессионал өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы, РСФСР-ниң база тыва национал спорт хевири хүрешке спорт мастери, Улуг-Хем кожуунуң Арзылаң мөгези. Хүлер-оол Монгушевич школага спорт болгаш күш-культура башкылап, шеригниң эге белеткелинин удуртукчузу болуп, Торгалыг Көдээ советтин даргалап турган. Ажыл-амыдыралының аайы-биле Кызылче көжүп келгеш, КПТУ 1-ниң директорунуң өөредилгекижизидилге талазы-биле оралакчызы, ооң соонда 5 дугаар профессионал-техниктиг училищениң директору албан-дужаалдарга ажилдап, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир чонунга, чуртунга бараан болуп чораан.

Авазы Зоя Ондаровна Кызылдың 1 дугаар школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы, РФ-тиң ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы, "РФ-тиң тергин башкызы" мөөрейниң тиилекчизи, ТР-ниң Чазааның Баштыңының Хүндүлел бижиниң база "ТР-ниң тыва дылының тергин башкызы" медальдың эдилекчизи. Чогаалчылар А.А. Даржайның, Е.Т. Танованың, З.А. Намзырайның чогаадыкчы ажылының дугайында база 5-9 класстарга дузаламчы өөредилге номнарының автору, күш-ажылдың хоочуну.

/ Шожалдарның өг-бүлези.

"Чырык черге чурттаар аас-кежиктиг болганым, кайгамчык чаш болгаш чалыны назынны меңээ хайырлааны, күш-ажылга ижиштирип өөреткени, өскелер дээш сагыш човаар сеткилди оттуруп бергени дээш база кезээде уруглары, биске, дузалап, деткип, ада-ие кижиниң улуг харысалгазын көргүскени дээш оларымга мөгейип, хүндүлөп, камнап чоруур мен. Бодумну аас-кежиктиг мен деп санап чоруур мен" – деп, Саяна Хүлер-ооловна ада-иезинин дугайында чылыг-чымчак сөстөрүн чугаалады.

СУРДОЛОГ БАШКЫ

Ол 1992 чылдың август 1-де Республиканың дыңнаары багай уругларның тускай школа-интернадынга эге класстар башкылап ажилдап кирген. Ол школага дыңнаары болгаш чугаалаары багай уруглар-биле тускай методиканы билер, арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг сурдолог башкылар ажилдаар – негелде ыңдыг. Аныяк башкы Саяна Хүлер-ооловна Москваның Ленин аттыг педагогика университе-

динге чаңгыс чылдың түр хуусаалыг өөредилгезин эрткеш, тускай сурдолог специалист эртем-билигни чедип алган. Школа-интернатты хөй чылдар дургузунда удуртуп келген, арга-дуржулгалыг байлак удуртукчу Клара Донгаковна Камзай-оолдун дагдыныкчы деткимче-дузасын улуг чоргаарал-биле чугаалаар. Аныяк башкы Саяна Хүлер-ооловна кызымак ажилдап, ук школаның директорунга чедир депшээн.

Школа-интернаттың материал-техниктиг баазанын экижидеринге улуг ажылдарны башкы кылып чоруткан. Чижээлээрге, 2008–2021 чылдарда Германияның ачы-буян чедирер компаниязының төлээзи Юрген Бартельс-биле үр хуусаалыг кады ажилдажылганың дугуржулгазын чарган соонда, ниити класс болгаш өөреникчилер чаңгыстап-даа ажылгаар, үн улгаттырар янзы-бүрү 17 аппаратураны, бирги болгаш ийги хевирниң 123 өөредилге номнарын база инвалид уругларга 2018 чылда ноутбуктарны алганнар.

Саяна Хүлер-ооловнаның

удуртулгазы-биле элээн каш төлөвилелдерни школа-интернатка боттандырган. Чижээлээрге, ажилчын профессияларга өөреникчилерни өөредиринин мастерскаязын 2018 чылда ажыткан. Идик септээринге, чазанырынга болгаш дааранырынга херек дериг-херекселдерни 1 миллион 800 рубль-биле саткан. Бо мастерскаяга шижээдип алган мергежилдери-биле школа-интернаттың доозукчулары амгы үеде ажилдап чоруурлар.

ӨГ-БҮЛЕЗИ

Саяна Хүлер-ооловнаның уругларының адазы Мариян Бөөвеевич Дембирел Соңгу Кавказка 1995–2001 чылдарда террорисчи бөлүктөргө удур дайынчы хөдөөлишкinnerниң киржикчизи. "Эрес-дидим чорук" база "Ада-чуртунуң мурнунга ачы-хавыязы" медальдары маадырның хөрээн каастап, чайнап чоруур. Мариян Бөөвеевич амгы үеде адвокат. Өг-бүлениң чаңгыс кызы, ийи оглу, уйнуу – ада-иезинин өөрүшкүзү, чоргааралы.

Уруу Айгуль Саратовтуң күрүнениң юридиктиг акаде-

Школа-интернаттың материал-техниктиг баазанын экижидеринге улуг ажылдарны башкы кылып чоруткан. Чижээлээрге, 2008–2021 чылдарда Германияның ачы-буян чедирер компаниязының төлээзи Юрген Бартельс-биле үр хуусаалыг кады ажилдажылганың дугуржулгазын чарган соонда, ниити класс болгаш өөреникчилер чаңгыстап-даа ажылгаар, үн улгаттырар янзы-бүрү 17 аппаратураны, бирги болгаш ийги хевирниң 123 өөредилге номнарын база инвалид уругларга 2018 чылда ноутбуктарны алганнар.

миязын дооскан, амгы үеде өг-бүлези-биле Москва хоорайда ажилдап, чурттап чоруур. 5 харлыг уйнуу Маричи Бүгү чоннарның фестивалынга киришкеш, чаптанчыг уран талантызы-биле чедииш-киннерлиг болган.

Оглу Саян-Белек Россияның Улустарының найыралы университетинин 4-кү курунунда, бичии оглу Күдөр – 4-кү класстың өөреникчизи.

Торгалыг школазынга өөренип, ажилдап чораан үелеринде өөредилге, ажил-ишке ажыктыг чагыг-сүмезин берип чораан башкылары Серин Бөкен-ооловна Хертекти, Долбаа Монгушевна Дондупту, Нина Кыргысовна Монгушту, Мария Тюлюшевна биле Девин-оол Донгакович Дажыкайларны, Кушкаш-оол Ынаажыкович Кыргысты, Хүргүлек Кыргысович Мижитти, Каң-оол Сандакович Сандаковту, Зоя Давааевна биле Виктор Хеленмеевич Дамчатты, Наталья Сендил-ооловна Монгул-оолду улуг чоргаарал болгаш хүндүткел-биле сактып чоруур.

Ажыл-ишке кызымак башкы Саяна Хүлер-ооловна Шожал кол ажылындан аңгыда, бо хүннерде Кызылдың 17 дугаар ортумак школазында тускай коррекциялыг класста инвалид уруглар-биле база ажилдап турар.

/ Раиса ОНДАР,
РФ-тиң Улус өөредилгезинин тергини, ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы.

Хүреш соонда бодалдар...

Тыва кижилер тыва хүреш көөр дээнде, чүнү-даа уттулар деп чугаа кончук шын. Бодумну база ыңдыг кижилерниң бирээзи кылдыр санаар мен. Хамчыктыг аарыгның мурнунда хоорайга болгулаан улуг-биче хүрештерниң чаңгызын-даа эттирбейн көрүп келдим. Эмчиге чыткаш безин, дилеп алгаш, хүрешти көөр турдум. Концерт көөр дээрге, «Концерт көрбес мен, бодум бот-тывынгыр артист-дир мен» деп баштактанар мен. Хүреш болур дээрге-ле, адак-бышкаам чайгаар-ла чиигеп, буттарым черге дээр-дегбес апаар. Аарыыр черлерим безин уттундуруп каар. Хүрешти четтикпейн манаар, мен ышкаш хүрешке сонургалдыг пенсия назылыг хоочуннар хөй бис.

Ада-өгбелеривистен салгал дамчып келген, хөй киржикчилег кончук солун адаанныг оюнувус чыл келген Тывавыста сайзырап, хүрештиң шынары экижип, чараш аргалар кылыр аныяк мөгелерниң саны көвүдөп турары тыва хүрештиң мөгейикчилерин сонургатпас, өөртпес арга чок. Оон ыңай хүрежир мөгелерниң тыва идиктиг, содак-шудактыг чыскаалын көөрге, чаражын, кижилер магадап ханмас.

Хамчыктыг аарыгның уржуундан 2 чыл хүреш көрбедим. Бо чылын апрель 24-те Тожу кожуунуң шаңналы дээш болган хүрештен эгелеп көрүп эгеледвис. Май 1-ниң хүрежин артистеривис башкарып эрттирген. Кончук солун, уткалыг хүреш болду. Шаңналдары езулуг бурунгу шаңналдар: аът, шары, хой, эзер-чүген, сөөскен сыптыг кымчы дээш-ле баар. Бир солун чүве чүл дээрге, эң баштай октаткан мөгени база шаңнаан. Шаанда аът чарыжыңга эң-не соонда келген аътты шаңнап турганын билир мен. Артистер бо удаада тыва девигже улуг кичээңгей салып турар хире болду. Өгбелерниң девип чораан девиглерин шуптузун артистер кысказы-биле көргүстүлөр. Эң-не чараш девээн Тожунуң мөгези Күдер Куш-кашты чедишкен шары-биле шаңнады. Хүреш чарлакчызы Ишкин оглу Күдерни «Шаңнаткан шарыны Тожуе «Лунсин» компаниязының КамАЗтарыңа чедиртип алыр сен» деп баштактанып-даа турду. Шынап-ла, эки, чараш девиг мөгени сорук кириер.

Бис бичии турувуста, 50 чылдарның эгезинде, Барыын-Хемчикке Ашак-оол Куулар мөгениң девири кайгамчык чараш, адын адаптарга, эддин изидир, 2 минута хире девикеш, барып хүрежир турган.

Бо май ай тыва хүрештиң аарыкчыларыңа кончук солун, дүжүттүг ай болуп тур. Май 6-7 хуннеринде моол мөгелерниң киржилгези-биле 72 мөгениң долгандырыг хүрежин мага хандыр көрдүвүс. Бо хүрешке Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюш баштайгы хунде 17 мөгени, ооң иштинде 4 моол мөгени, 2-ги хунде 15 мөгени октааш, чаңгыс-даа кижиге октапайн, бирги черге үндү.

Тиилелгениң 77 чыл оюн таварыштыр Май 9-та 117 мөгениң хүрежинге Тываның Арзылаң мөгези Сылдыс Монгуш онагларын чараш аргалар-биле октааш, шүглүп үндү. Хүрешти көрүп олурарга, кожуун бүрүзүндө боттарының онагларын кончук чараш аргалар-биле октап турар, чараш хүрештиг аныяк мөгелерниң саны көвүдөп турары өөрүнчүг. Ылаңгыя Сүт-Хөл кожуунуң аныяк мөгелери: Түметтей Ширжик, Сонам Кунден. Улуг-Хемниң аныяк мөгелери: Демир-Хаян, Бады-Маадыр Сандан алышкылар дээш Барыын-Хемчиктин: Дозураш Хомушук, Шалбачы Күжүгет. Эрзинден аныяк мөгелер: Сендаюш Монгуш, Белек-Байыр Делег дээш оон-даа хөйүн адап болур. Ынчалза-даа эң чараш аргалар кылыр, чараш хүрештиг мөгелер Чаа-Хөлдүң төлээзи, Тываның Начын мөгези Артыш Монгуш, Чөөн-Хемчиктин Начын мөгези Кежик Ооржак деп бодаар мен.

Ийи чыл иштинде хүреш көрбээн тыва хүрештиң аарыкчылары 5 хун иштинде кончук солун хүрештерни көрүп, кужурувус ханып алдывыс. Ам бо айда кожууннарга – Өвүр биле Шагаан-Арыгга солун хүрештер болурун чарлап турар. Үези кээрге, кымның машина-зындан туттунупкаш барып көөрүнүң аргазын бодап олур мен.

Мээң көдээде, Алаш бажында, малчын-кадарчы эжим хүреш көөрүңге хөлчөк ынак, ол хиреде «Тываның улуг мөгелерин чүгле «Шын» солунувустан номчуп, билип турар мен» – дээр. «Мени төпте чурттап турар кижилер тыва хүреживисти «Шын» солунувуска эки чырыдып бижип тур» – деп чагыыр кижилер.

Эрес эрлер тутчуп турда, Эмдик сарлык, бугалар-ла. Кадыг иштинде дадазын дег, Карталгылап чаштап турду.

/ Сорук-оол ООРЖАК.
Сукпак суур.

Чээрби беш дугаар «Кара-Бай»

Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузунга хамчыктыг, халдавырлыг аарыгның уржуунда сөөлгү үш чыл дургузунда болбаан хөл шыдыраага «Кара-Бай» маргылдаазы болуп эрткен. Бо чылын маргылдаа 25 дугаар эрткени ол. Маргылдааны делегейниң ийиги улуг дайынының үезинде совет Кызыл Шеригге, фронтуга тыва чоннуң материалдыг дуза чедирип эгелээни, баштайгы «Кызыл коштун» 80 чыл болган оюнга тураскааткан. Аңаа бо удаада Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның шыырак шыдыраачылары күжүн шенешкенер.

Болуп эрткен мөөрейниң кол деткикчизи С.Ы. Ооржак бодунуң бижээни хөй-хөй янзы-бүрү номнарын киржикчилерге, көрүкчүлөргө, аалчыларга халас үлөп берип, «Тыва – фронт» деп Москвага 1942 чылда үнген

барымдаалыг кинону бараалгадып, ТАР-ның ажил-ишчи чонунуң «Бүгү-ле чүвени фронтуга, бүгү-ле чүвени ТИИЛЕЛ-ГЕЖЕ!» деп кыйгырыг-биле совет чонга, Кызыл Шеригге, фронтуга кириген материалдыг дузазының болгаш Улуг Тиилелге кириген кажан кезээде уттундурбас өндүр үлүг-хуузуң демдегеп тайылбырлаан.

Долгандырыг чурум-биле эрткен маргылдааның түңнелинде бирги черни Тываның үш дакпыр чемпиону база наадымнарның үш дакпыр тиилекчизи Орлан Сарыглар (Чадаана) 10,5 санныг болуп, бирги черни чаалап ап, Кубок болгаш алдын хол шагы-биле шаңнаткан. Сүт-Хөлдүң шыдыраачылары Александр Ооржак биле Мерген Монгуш ийиги-үшкү көргүзүлгелер болуп, хүндүлел бижиктер, өртектиг белектерге төлөптиг болганнар. Эң улуг назылыг киржикчи Серге Ондар (81 харлыг), Аймира Ооржак (Сүт-Хөл), Чолдуг Сарыглар (Чадаана) оларга тиилелгеже чүткүлү дээш тускай белектерни тывыскаалаан.

Маргылдааның киржикчилери Тываның алдарлыг артисти Дарый Монгуш аттыг Культура бажынының ажилдакчыларыңа болгаш оларны изиг аш-чем-биле халас чемгери хунээз деткикчилерге улуу-биле өөрүп четтиргенин катап-катап илередип турганнар. Оон ыңай алдарлыг, чараш артистиң адын эдилээн Культура бажыңы арай тар болуп турарын база демдегеп, чогуур хемчег алырын сүмелеп киригеннер.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Ийи сегел чараш бе?

Сегели ийи кылдыр хуула берген улусту көрүп чоруур-дур мен. Чамдыкта ыңдыг сегелдиг улусту көөрге, чараш-даа ышкаш, семис, тодуг-догаа кылдыр көстүр. Ооң канчап тыптып кээри база билдинмес. Ийи сегелдиг кижилер чүгле Тывада эвес, бүдүн чер-деледейде барын телеканалдардан көрүп турар-дыр бис. Совет үеде ыңдыг кижилер турганын сагынмас-тыр мен.

Амгы бо үеде, мен бодаарымга, ижип-чип турар аш-чемивис багай салдарны чедирип-даа турар ышкаш. Бо чурттап турар демократтыг тургузуг үезинде аш-чемде хыналда-контроль чок. Чип болур бе деп (эңак качества) таңмалыг

бижик эскерттинмес. Социалистиг үеде хыналда-контроль шыңгыы күштүг турган. Безин чадаарда, дагаа чуургазыңа безин таңманы салып каар турган. Столоваялар, кафе-рестораннар үргүлчү санитар эмчилерниң хыналдазыңа чоруп турган, ам ыңдыг чүве шуут уттундурган. Чамдык улус бүдүрген аш-чем аймаанга ирип-чыдывазын дээш, чүнү-даа холуп турар (сорбат-калий, бензонат-натрий, эмульгаторлар, янзы-бүрү өңнүг будуктар дээш оон-даа өске). Ону соксадып, кым-даа хайт-хойт дивейн турар. Ынчангаш кижилерниң кадыы чылдан чылче баксырап турар. Солун-сеткүүлдерде эртемденнерниң бижип турарын алгаш көөрге, кижилер амытанның чип турган аш-чемин өскерттиптер болза, элээн үе эртерге, аажы-чаңы-даа, арын-шырайы-даа өскерлип, анаа-ла бир элегер чүве апаарын шынзыдып бижээн боор чүве чорду. Ыңдыг чүве болганда, мээң үзел-бодалым-биле, бис, тыва чон, сонгаартан келген

аш-чемни шеглеп, далган-тараавысты согаажы-выска соктап чип, арыг кылаң суувустан хайындырган шайны аартап, боттарывыстың азыраан малывыстың ак чемин, эът-кежин чип чоруур болзувусса, эки болур.

Моон алгаш көөрге, кижиниң кадыы чип турар чеминден кол хамааржыр чүве ышкажыл. Мээң таныыр кижилерим ийи сегел дугайында ооң эки-багай талаларын, ону болдурбазының аргаларын, канчаптарыл деп менден катап-катап айтырар улус болган. Тывада эмнээшкин талазы-биле эртем чадазын камгалап алган эртемден эмчилеривис эвээш эвес. Ол аарыг бе азы чогуу чүл ол? Ынчангаш чоннуң аай-бажын тыппайн, муңчулуп чоруур ийи сегелдиң эки-багай талаларын «Шын» солун таварыштыр дээштиг харыыны бээрин манап артым.

/ Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

